

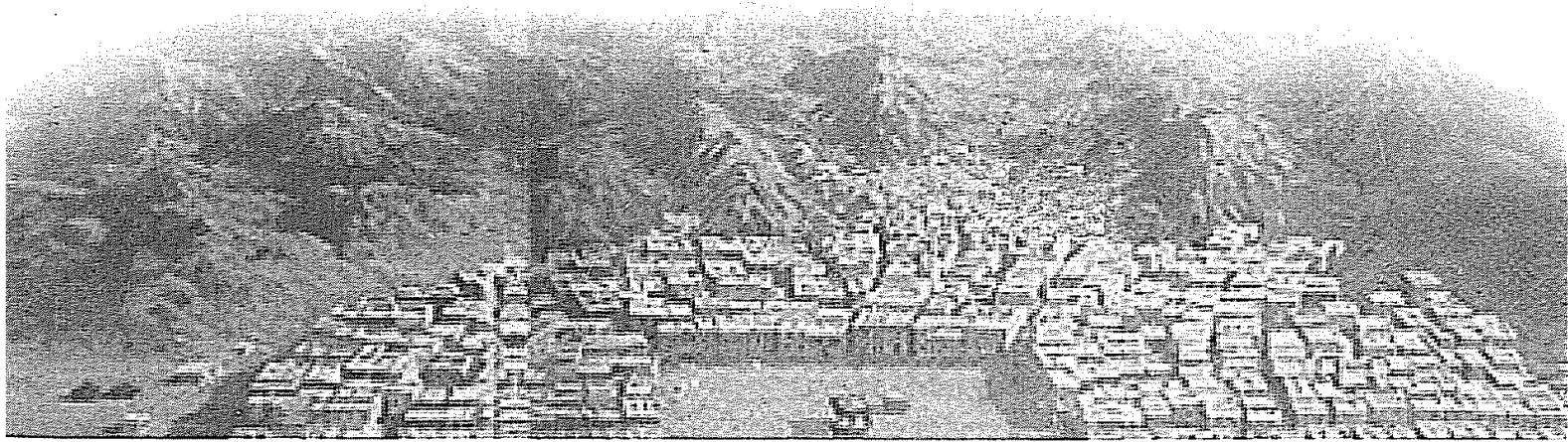
8. TÜRKİYE
TEFSİR AKADEMİSYENLERİ BULUŞMASI

SEMPOZYUM

Kur'ân'ın Anlaşılmasına Katkısı Açısından
KUR'ÂN ÖNCESİ MEKKE TOPLUMU

1 - 3 Temmuz 2011

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ TEFSİR ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI

**İSTANBUL BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ
KÜLTÜR VE SOSYAL İŞLER DAİRE BAŞKANLIĞI - KÜLTÜR MÜDÜRLÜĞÜ**

14.30 - 15.00

İslam öncesi Mekke ekonomisinin Kur'an daveti açısından değerlendirilmesi

Yrd. Doç. Dr. Halil ALDEMİR

Kilis 7 Aralık Üniversitesi Muallim Rifat Eğitim Fakültesi
İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Eğitim Bölümü

Giriş

Ekonomi sonsuz olan insan ihtiyaçlarını sınırlı kaynaklarla karşılama tekniği olarak tarif edilir.¹¹³¹ İnsanın tarih sahnesinde yer alması ile birlikte ihtiyaçları da ortaya çıkmıştır. Hal böyle olunca varlık âleminde insan düşünce ve davranışları ile ekonomi arasındaki ilişkileri insanlık tarihi kadar eski kabul etmek mümkündür. Ancak gerek ekonomi, gerekse insan düşünce ve davranışları tarih içerisinde farklılık göstermektedir. Bununla birlikte ekonomi ile insan düşünce, inanç ve davranışları arasındaki ilişki değişmez bir realite olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ekonomi ile sosyolojik olaylar ve insan davranışları arasındaki ilişkinin varlığı tartışılmaz bir hakikat olarak kabul edilirken, bu ilişkide hangi yönün belirleyici veya baskın olduğu konusu tartışılmıştır. Marx'a göre maddî güçler kişilerden bağımsız olarak gelişmektedir. Hatta; kişilerin bilinç alanı ve ideoloji, ekonomik güç ve kurumlara göre şekillenmektedir.¹¹³² Marx ve Engels materyalist tarih görüşü adını verdikleri doktrinlerinde, bütün sosyal ve psikolojik hadiseleri iktisadî

1131. Arslantürk, Zeki-Amman M. Tayfun, *Sosyoloji*, Çamlıca Yayınları, Dördüncü Baskı, İstanbul 2001, s. 41-42.

1132. Torun, İshak, *Max Weber'de İktisadi Gelişme Düşüncesi*, Okumuş Adam Yayınları, Birinci Baskı, İstanbul 2003, s. 75.

olaylara bağlar, tarihî tekâmülün muharrik gücünü istihsal tekniğinde bulurlar.¹¹³³

Bu görüşün karşıt görüşü de ortaya çıkmıştır. Mesela modern kapitalizmin doğuşunu ve kazanç motifini anlayabilmek için maneviyat alanında önceki düşünürlerin düşüncelerinin anlaşılması gerektiğini savunanlar da vardır. Örneğin Weber'in din ile iktisat arasındaki pozitif ilişki kuran *Protestan Ahlâk ve Kapitalizmin Ruhu* adlı çalışması, bir bakıma bütün medeniyet hadiselerini ekonomik temele bağlayan materyalist teoriye karşı cevap niteliğini taşır.¹¹³⁴ Weber'e göre ekonomi toplum üzerinde belirleyici değil sınırlayıcı bir etkiye sahiptir. Ayrıca o, ekonomik davranışın genel bir dünya görüşüne bağlı olduğunu savunur.¹¹³⁵ Burada ele alınan konu açısından bakılacak olursa Weber insanların inanç sisteminin belirli bir anda ekonomik sistem tarafından yönetilmesi gibi, ekonomik tutumların da inanç sistemleri tarafından yönetilebileceğini göstermek istemiştir. Böylelikle o yapılar arasındaki "karşılıklı ilişkiyi" vurgulamıştır.¹¹³⁶

Yukarıda ekonomi ile insan düşünce, inanç ve davranışı hakkında bilim adamlarını görüşleri özet halinde sunulmuştur. Pareto'nun da ifade ettiği gibi ekonomi her zaman insanlararası bir münasebettir, dolayısıyla ekonomik tezahürler de sosyolojik tezahürlerdir.¹¹³⁷ Sosyal olaylarda ise, fizik olaylardaki gibi mutlak belirleyicilik ilişkisini tespit etmek mümkün değildir. Zira sosyal varlığı yöneten ilke ve prensipler tabiat varlığını yöneten ilke ve prensiplerden farklı fonksiyonlar icra ederler.¹¹³⁸ Bu bakımdan ekonomi ile insan inanç, düşünce ve davranışları arasında ortaya çıkan ilişkiyi tek nedene indirerek izah etmek mümkün değildir. Ancak ekonomi ile insanın sahip olduğu inanç, düşünce ve sergilediği davranışlar arasında bir ilişkinin olduğu, zaman zaman bunların birbirini etkilediği ise bir hakikat olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim gözlem ve değerlendirme yapabilen her birey günlük hayattan karmaşık ilişkiler ağının kurulduğu uluslararası ekonomik hayata varıncaya kadar yaşamın her safhasında inancın ekonomiyi, ekonominin de dînî yaşamı etkilediğini gözlemleyebilir.

Ekonomi, inanç, düşünce ve davranış arasındaki ilişki her toplumda olduğu gibi Kur'ân öncesi Mekke'de yaşayan ve geçimlerini çoğunlukla ticaretten sağlayan Arap toplumu için de geçerlidir. Bu bildiriye Mekke'de ekonominin önemli hale gelmesi nedenleri ile birlikte anlatıldıktan sonra Kur'ân çağrısının bu şehrin ekonomik yapısını vahiy lehine nasıl değerlendirdiğini ve o dönemdeki müşriklerin sahip olduğu ekonomik imkânların vahyin talep ettiği itikâdî ve sosyal değişim karşısında insan davranışları üzerindeki etkisi ele alınacaktır.

1133. Eröz, Mehmet, *İktisat Sosyolojisine Başlangıç*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, İkinci Baskı, İstanbul 1977, s. 116.

1134. Torun, a.g.e., s. 76.

1135. Torun, a.g.e., s. 75.

1136. Torun, a.g.e., s. 78.

1137. Eröz, Mehmet, a.g.e., s. 113.

1138. Arslantürk, Zeki-Amman M. Tayfun, a.g.e., s. 41-42.

Coğrafi, tarihî ve siyâsî koşullar bakımından mekke ekonomisi

Dünyanın en büyük yarımadası olan Arap yarımadası Asya kıtasının güney-batısında yer alır. Yarımada Afrika kıtası ile Asya kıtasını birbirinden ayıran Kızıldeniz'in doğusunda bulunur. Yarımada'nın Kuzeyinde Mezopotamya ve Şam bölgesi, doğusunda Basra Körfezi, güneyinde ise Hint Okyanusu yer alır.

Günümüzde petrol ve doğalgaz kaynakları bakımından uluslararası egemenlerin ilgi odağı haline gelen bölgenin tarihte de büyük önem arz ettiği dönemler olmuştur. İslamiyet'in tebliğ edilmesinden önce de yarımada'nın bazı yörelerinde bölgesel ve uluslararası ticarete önemi artmaya başlamıştı. Mesela yarımada'nın Akabe Körfezi'nden güneye kadar Kızıldeniz sahiline paralel uzanan ve Hicâz olarak bilinen kesimi İslamiyet'in tebliğ edilmeye başlandığı yıllarda uluslararası ticarete büyük bir ehemmiyete sahipti.

Göçebe hayatın çok sık görüldüğü o dönemde Hicâz'da çeşitli yerleşim birimleri bulunmakta idi. Vahiy öncesinde bu yerleşim birimleri arasında Mekke şehri dinî, siyâsî ve coğrafi nedenlerden dolayı önemli bir ticârî merkez haline gelmişti.

Mekke'nin coğrafi özellikleri hakkında en eski ve en sağlam bilgi Kur'ân tarafından verilmektedir.¹¹³⁹ Tarıma elverişsiz bir vadide kurulan Mekke'nin çevresi dağlarla çevrilidir. Şehrin doğu tarafında Ebu Kubeys Dağı, batı tarafında ise Kuaykân Dağı yer alır. Her iki dağ da hilal şeklinde uzanmış olup Bathâ adı verilen vadinin engin kesimini çevrelemektedir. Ka'be de bu vadi içerisinde yer almaktadır. İslamiyet öncesi Kureyşlilerin evleri ise Ka'be'nin etrafına bina edilmişti.¹¹⁴⁰ Bu vadinin uzunluğu kuzeyden güneye 3 km., doğudan batıya ise 1,5 km. kadardır.¹¹⁴¹

Kızıldeniz'e yaklaşık 80 km.¹¹⁴² uzaklıkta bulunan önemli bir merkez olan Mekke'de yerleşimin, İslamî kaynaklara göre Hz. Hacer ve onun henüz memeden kesilmemiş çocuğu İsmail ile başladığı anlaşılmaktadır.¹¹⁴³ Güneyden gelen Cürhüm kabilesinin Hz. Hacer'in müsaadesi ile bu bölgeye yerleşmesi sonucu Mekke'de yerleşik yaşam başlamış ve İslamiyet'in zuhuruna kadar farklı kabileler önderliğinde olsa da kesintiye uğramadan gelişerek devam etmiştir.¹¹⁴⁴

İnsanların yaşadığı bölgelerde bir takım ilişkiler kendiliğinden gelişir ve çeşitli şekillerde zuhur eder. Yaşamın sürdürülebilmesi için mutlaka geçim kaynaklarına ulaşılması gerekir. Bu da üretim ve ticaretin insan yaşamına girmesini sağlar. Dolayısıyla Mekke'de yerleşik hayatın başlaması ile birlikte başta ticarî faaliyetler olmak üzere geçim vasıtaları oluşmuştur demek mümkündür.

1139. İbrahim 14/37.

1140. el-Umerî, Ekrem Ziya, *es-Sıratu'n-nebeviyye es-sahîha muhâveletün litadbîki kavâ'idi'l-muhaddisîn fi nakdi rivâyâti's-sıratî'n-nebeviyye*, Mektebetü'l-ubeykân, Üçüncü Baskı, Medine 1998, I, 77.

1141. Demircan, Adnan, "Son Peygamber'in Geldiği Coğrafya ve Toplum: Hicaz Bölgesi ve Cahiliye Arapları", *Cahiliye Toplumundan Günümüze Hz. Muhammed*, Fecr Yayınları 2007, s. 47.

1142. Hitti, Philip, *Siyâsî ve Kültürel İslam Tarihi (çev. Salih Tuğ)*, I-III, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1989, I, 155.

1143. Buhârî, "Enbiyâ", 9; Nesâî, *es-Sünenu'l-kübâ*, V, 100; Beyhakî, *es-Sünenu'l-kübâ*, V, 160; Şu'abu'l-îmân, V, 493; Abdurrezzâk İbn Hemmâm, *el-Musannef*, V, 105.

1144. Mekke'deki yerleşik yaşamın başlaması hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Buhârî, "Musâkât", 10; "Enbiyâ", 9; Abdurrezzâk İbn Hemmâm, *el-Musannef*, V, 105.

Arap yarımadası dünyanın en kurak ve en sıcak bölgelerinden biridir.¹¹⁴⁵ Hicâz şehirlerinden olan Mekke kısa süre yağmur alırdı.¹¹⁴⁶ Fakat bu yağmurlar bazen çok şiddetli olur ve etrafa zarar verirdi. Ka'be'nin de bu yağmurlardan zarar gördüğüne dair kaynaklarda oldukça geniş bilgiler mevcuttur. Hatta büyük İslam tarihçisi Belâzurî "*Futûhu'l-büldân*" adlı eserinin bir bölümünü şiddetli yağışlardan kaynaklanan sellere ayırmıştır.¹¹⁴⁷ Tarımın gerçekleşebilmesi için uygun toprak ve gerekli yağışın olması gerekir. Mekke biraz önce anlatılan coğrafi özellikleri ve aldığı yağış türü bakımından tarıma elverişsiz bir şehirdi. Bu durum yerleşik halkın ticarete yönelmesinde önemli rol oynamıştır.

Mekke'ye yerleşen insanlar verimli toprakların bulunduğu ve ticarî faaliyetlerin canlı olduğu Yemen'den gelmişlerdi. İnsanlar bir coğrafyadan diğerine göç ederken inançlarını, kültürlerini, alışkanlıklarını ve geleneklerini de beraberinde götürürler. Tarıma dayalı üretim ve ticaret ile geçimini temin eden güneyliler kuzeye göç edince tarım ve üretime elverişsiz bölgelere yerleştikleri zaman geride geçimlerini sağlayacak tek yol kalmıştı, o da ticaretti. Mekke'ye yerleşen insanlar daha önce yürüttükleri ticarî faaliyetlerin bir benzerini bu şehirde yürütmeye başlamışlardı. Kur'ân ayetlerinin ve İslam öğretilerinin insanlara ulaştırılmaya başlandığı dönemde Mekke'de görülen ticarî canlılığın önemli nedenlerinden biri buydu. O dönemlerde batıdaki egemen olan güçlerin aracılığı kaldırıp doğunun mallarına daha ucuza sahip olmak için güneye donanma göndermesi, Habeşistanlıların Yemen'i işgal etmeleri, Me'rib barajının yıkılması ve siyâsî çalkantıların meydana gelmesi güney Araplarının ekonomik ve siyâsî konumlarının gerilemesine neden olmuştu. Bu da Hicaz, özellikle de Mekke'de ticaretin gelişmesine vesile olmuştu.¹¹⁴⁸ Özellikle de m. 575. yılında Yemen'den çekilmelerinin ardından Kızıldeniz bölgesinde Habeşlilerin nüfuzu azalmış, bu da büyük ölçüde ticarete dayalı Mekke ekonomisinin güçlenmesine katkı sağlamıştı.¹¹⁴⁹

Mekke'de ticarî faaliyetlerin artmasının bir diğer nedeni de şehrin coğrafi konumu idi. Mekke'nin Arap yarımadasının iç kesiminde yer alması yarımadanın kuzeyinde ve güneyinde görülen istilalara maruz kalmasına engel oluyordu.¹¹⁵⁰ İran, Bâbil, Ninova ve Mısır yöneticileri ile İskender bu bölgeyi ele geçirmek istemişler ancak bu konuda başarı gösterememişlerdir.¹¹⁵¹ Ayrıca Kızıldeniz ile Mekke arasında bulunan tepeler de korsanların denizden bu şehre saldırmalarına müsaade etmiyordu.¹¹⁵² Coğrafi konumu sayesinde yabancı güçlerin istila ve baskınla-

1145. Hitti, a.g.e., I, 34; Burhânuddîn Dellû, *Cezîratu'l-'Arab kable'l-İslâm et-Târîhu'l-iktisâdî ve'l-ictimâî ve's-sekâfi ve's-siyâsî*, Mektebetu'l-Fârâbî, İkinci Baskı, Beyrut 2004, s. 49.

1146. bk. Hitti, a.g.e., I, 35-36.

1147. Belâzurî, Ebu'l-Abbâs Ahmed İbn Yahyâ İbn Câbir, *Futûhu'l-büldân, Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye*, Beyrut 1983, s. 62.

1148. Burhânuddîn Dellû, a.g.e., s. 139.

1149. Burhânuddîn Dellû, a.g.e., s. 140.

1150. Çelebî, Ahmed, *İslam Öncesi Mekke ve Tarih Anlayışımız (çev. Hasan Felmi Ulus)*, Seriyeye Kitapları, İstanbul 1997, s. 114; Heyet, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Çağ Yayınları, İstanbul 1989, I, 114.

1151. Efgâni, Saîd İbn Muhammed İbn Ahmed, *Esvâku'l-Arab fi'l-câhiliyye ve'l-İslâm*, ts., yy., s. 16.

1152. Hodgson, M.G.S., *İslam'ın Serüveni (Çev. Heyet)*, İz Yayıncılık, İstanbul 1995, I, 93.

rına maruz kalmayan Mekke ticarete dayalı ekonomik faaliyetler için güvenli bir şehir haline gelmişti.

Mekke'deki ticarî canlılığı artıran en önemli nedenlerden biri de Kur'ân vahyi öncesi uluslararası konjonktüdü. Bundan dolayı Mekke'deki ticaretin sınırları yerel ya da bölgesel sınırlarla kalmamış uluslararası boyuta ulaşmıştı. Mekkelilerin bu uluslararası ticarete rol alma çabalarına bir sonraki başlıkta temas edilecektir. Ancak bu ticaretin öneminin, büyüklüğünün ve sosyal ilişkilerdeki rolünün iyi kavranılabilmesi için o dönemki uluslararası ticaret hakkında bilgi vermek gerekmektedir:

Hz. Peygamber'in (s.a.v.) İslamiyet'i tebliğ etmesinden önce Uzakdoğu ile Batı arasında ticarî ilişkiler gelişmişti. Avrupalıların Doğu'nun derinlikleriyle temasa geçtiği tarihten itibaren büyük ticarî çaba bu tarafa doğru yönelmişti. Çünkü dünyanın doymak bilmez egemenleri için zaruret haline gelmiş olan eşyanın üretim kaynakları Doğu'da idi. Yunanlılar ile Romalıların lezzet vermek için yemeklerine kattıkları baharat, kendi üzerlerine sürdükleri ve evlerinin içine serptikleri güzel kokuların büyük bir kısmı, kıymetli möblelerini imal ettikleri fildişi Hindistan'dan getiriliyordu. Kadınların, daha sonra da lüksün artması ile imparatorluk devri erkeklerinin bile giymekten hoşlandığı ipeği ise Çin sağlıyordu. Mücevherat için İran ve Hindistan dağları kıymetli taşlarını, Hind denizi de incilerini gönderiyordu. Yavaş yavaş bu ticaret öylesine gelişmişti ki Roma İmparatorluğu Pline döneminde her sene Asya'ya oradan getirdiği malların bedeli olarak 100.000 sesterces¹¹⁵³ öderdi.¹¹⁵⁴ Romalıların doğudan gelen kokulara ayırdığı para bazı araştırmacılara göre 100.000.000 dirhem olarak takdir edilmiştir.¹¹⁵⁵ Rakamlar ve para birimleri farklılık gösterse de, bütün bu veriler batı ile doğu arasındaki ticaret hacminin büyüklüğüne işaret etmektedir.

İslamiyet öncesinde Arap yarımadasının kuzeyinde iki büyük güç vardı; bunlardan biri Anadolu ve Suriye, Filistin ve Kuzey Afrika'ya hâkim olan Bizanslılar, diğeri ise bugünkü İran ve çevresine hâkim olan Perslerdi. Bu iki güç arasında yüzyıla yakın süren barış, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) doğduğu VI. yüzyılda yerini yeniden sonu gelmeyen savaflara bırakmıştı. İki imparatorluğun bu rekabet ve savaş durumunda Arap halkları bir kere daha her iki taraftan ilgi ve saygı gördüler.¹¹⁵⁶ Öyle ki iki taraf arasında yapılan anlaşmalarda onlardan söz edilmişti.¹¹⁵⁷ Barış zamanında Akdeniz dünyasından Doğu'ya en uygun yol Fırat ve Dicle vadilerinden Basra Körfezi'ne inen yoldu. Yolun birçok bölümü su üzerinde geçtiğinden diğerleriyle kıyaslanınca hem daha ucuz hem de daha güvenliydi. Ancak Persler'le Bizans bir kere daha savaşa başlayınca durum değişti. Bizanslılar için Mezopotamya ve Körfez yolu çok sakıncalıydı. Persler bunu savaş zamanında askerî hareketle, iki imparatorluk arasındaki barış sayılabilecek dönemlerde de ekonomik baskılarla her an kesebilirlerdi. Bu nedenle Bizanslılar politika olarak

1153. Bu rakam W. Heyd tarafından 20.000.000 Frank olarak tespit edilmiştir. bk. W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi* (çev. Enver Ziya Karal), Türk Tarih Kurumu, İkinci Baskı, Ankara 2000, s. 3.

1154. W. Heyd, a.g.e., s. 3.

1155. Efgâni, a.g.e., I, 25.

1156. Lewis, Bernard, *Ortadoğu* (çev. Mehmet Harmanacı), Yeni Binyıl Yayınları, ts, yy. s. 35.

1157. Hodgson, a.g.e., I, 91.

Perslerin erişemeyecekleri uzaklıkta alternatif yollar aramaya başladılar.¹¹⁵⁸ İşte bu nedenden dolayı Güney Arabistan'dan Kızıldeniz sahili boyunca Şam ve Mısır'a giden ticaret yolu önem kazanmıştı.¹¹⁵⁹

Bu ticaret yolu o dönemki siyasal şartlar gereği ihdas edilmiş değildi. Aksine bu yolun tarihi geçmişi vardı.¹¹⁶⁰ Daha önceleri yeterli yağışın düştüğü ve bereketli toprakların bulunduğu Yemen bölgesi Hindistan yolu üzerinde bulunmasının vermiş olduğu stratejik konumun avantajı ile gelişmiş ve ticarete önemli bir yere sahip olmuştu. Çin ve Hindistan'dan gelen baharat, süs eşyaları ve ipek gibi birçok ticaret malı bu bölge üzerinden taşınıyordu. Kızıldeniz boyunca denize yakın şekilde uzayan ana yol Bâbu'l-Mendeb'den başlar ve Orta Mısır sahilinde Vâdiyu'l-Hammâmât'a varırdı. Tabiatında bulunan zorluklar bu denizde bilhassa kuzey kesimlerde denizcilik yapmayı güçleştirdiğinden Sebelilerin Mekke ve Petra'dan geçen ve kuzey uçta Mısır, Suriye ve Mezopotamya'ya doğru sapan ve yarımada'nın batısından geçen Yemen ve Suriye arası kara ticareti yollarının geliştirilmesine sebep olmuştu.¹¹⁶¹ Kızıldeniz'in tabiatında bulunan fırtınalar, mercan kayalıkları ve girdaplar gibi doğal engellerin yanı sıra bir beşerî engel olarak korsanların da güney-kuzey kara ticaret yolunun gelişmesine katkı sağladığını eklemek gerekir.¹¹⁶² Tevrat'ın Tekvin Bölümü'nde de bu ticarete bir işaret bulunmaktadır: "Gilead'dan İsmâîlîlerin bir kervanı geliyordu ve onların develeri baharat, pelesenk ve mürre yüklü idi ve Mısır'a indirmek için gidiyorlardı."¹¹⁶³

Mekke güney-kuzey ticaret yolundan başka bir ticaret yolu üzerinde daha bulunuyordu. Bu yol doğu-batı istikametinde uzanıyor ve Doğu Afrika ile İran, Irak ve Orta Asya'yı birbirine bağlıyordu.¹¹⁶⁴ Bu yol yarımada'nın ortasında ikiye ayrılıyor, birisi kuzey-doğuya yöneliyor ve Şattu'l-Arab'a ulaşıyor, diğeri ise güney-doğuya yöneliyor ve Dubai, Maskat, Zufar'a uğrayarak Basra körfezi boyunca devam ediyordu.¹¹⁶⁵

Güney-kuzey ticaret yolu ile Kureyş Kervanları San'a'dan ve Yemen'in limanlarından parfüm, kâfur, ip, kokulu zamklar, işlenmiş kereste, fildişi, abanoz ağacı, kaplan derileri, altın, mücevher, un, ipekli dokuma, çeşitli madenler, silahlar ve baharatları alıp kuzeye taşıyordu. Mısır ve Şam'dan ise buğday, zeytin, zeytinyağı, tahıl ve kumaş olarak geri dönüyordu. Yarımada'nın doğu ve batısını birbirine bağlayan ikinci ticaret yolunda ise kervanlar inci ve baharat taşıyordu. Kuzey-güney ve doğu-batı arasında faaliyet gösteren kervanlar sadece transit taşımacılık yapmıyor, güzergâh üzerinde bulunan konaklama mahallerinde bölge halkı ile de alış-verişte bulunurlardı.¹¹⁶⁶

1158. Lewis, a.g.e., s. 35.

1159. Mevdûdî, Ebu'l-A'lâ, *Tefhîmu'l-Kur'ân (çev. Heyet)*, I-VII, İnsan Yayınları, İstanbul ts. VII, 248.

1160. Hitti, a.g.e., I, 79-81; Hodgson, M.G.S., a.g.e., I, 91; Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, I, 141; Burhânuddîn Dellû, a.g.e., s. 136.

1161. Hitti, a.g.e., I, 79-81.

1162. Burhânuddîn Dellû, a.g.e., s. 136.

1163. Tekvin, 37/25.

1164. Hodgson, a.g.e., I, 93; Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, I, 141.

1165. Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, I, 141.

1166. Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, I, 142.

Hicaz bölgesinde özellikle de Mekke'de ticaretin gelişmesi bazı ekonomik gelişmelere de neden olmuştu. Tarımsal ürünlerin ihtiyaçtan fazla üretilmesi ile el sanatlarının ve sanayinin gelişmesi o dönemin ekonomik ve siyasal koşullarının bir uzantısı idi. Artan ticaret üretimin, artan üretim de ticaretin gelişmesini sağlıyordu. Ayrıca gelişen ekonomik faaliyetler yarımada yaşayan kabileler arasında çeşitli ticari anlaşmalara zemin hazırlamıştı. Doğal olarak her yapılan anlaşma, bir yandan güvenliği diğer yandan da ticaretin hacmini artırarak ekonominin yarımada gelişmesini sağlıyordu.¹¹⁶⁷

Kuzey-güney ve doğu-batı istikametinde işler olan ticaret yolu üzerinde bulunan Mekke'nin ekonomisi oldukça gelişmişti. Öyle ki Mekke Lammens ve Watt'a göre yalnızca bir ticaret merkezi olmaktan çok, mâlî bir merkez haline gelmişti. Mekke'de para ile oldukça karmaşık işlemlerin yürütülmeye başlanmış, Mekke ileri gelenleri kredi işletmesinde becerikli, ticaret oyunlarında kurnaz ve Aden'den Gazze'ye veya Şâm'a kadar kazanç getirecek her türlü yatırım imkânları ile ilgilenen sermaye sahipleri haline gelmişlerdi.¹¹⁶⁸

Mekke ekonomisinin gelişme nedenlerini coğrafi özelliklerin ticareti mecbur hale getirmesi, yabancıların ve korsanların istilasından şehri koruması, ticaret erbabı olmuş güneylilerin bu şehre yerleşmesi, uluslararası konjonktür ve biraz sonra temas edeceğimiz Mekkelilerin ticarî teşebbüsleri ile din şeklinde özetlemek mümkündür.

Îlâf ve Hâşim'in rolü

Coğrafi konumun ve uluslararası koşulların bir bölgenin ekonomisinin gelişmesindeki önemi tartışılmazdır. Ancak bu faktörler kadar en az bunları değerlendirecek siyâsî ve iktisâdî deha ile gerekli girişimlere de ihtiyaç vardır.

Mekke'de yerleşik yaşamın başlaması ile birlikte sosyal, siyâsî ve iktisâdî ihtiyaçların karşılanması konusunda kabile liderleri ve ileri gelenler tarafından bir takım çözümler getirilmiş olması kolaylıkla tahmin edilebilir. Bu noktada en fazla dikkat çeken şahsiyet ise Hz. Peygamber'in (s.a.v) dördüncü göbekten dedesi Kusay'dır. Kusay şehrin idaresi için bir takım prensipler geliştirmiş ve Mekke'de yaşayan kabileleri, ağırlıklarına göre yönetime dâhil etmiştir. Bunu yaparken de toplumsal adaleti tesis edecek bir takım düzenlemeler de yapmıştı. Böylece Mekke'de halk adına söz söyleyecek siyâsî bir yapı kurulduğu gibi ekonomik faaliyetler için de daha uygun zemin hazırlanmış oldu.¹¹⁶⁹

Temeli Kusay tarafından atılan Mekke şehir devleti hiçbir otoriteye başvurmaksızın, yabancılarla anlaşmalar imzalıyor ve onlarla çeşitli ilişkiler kuruyordu.

1167. bk. Burhânuddîn Dellû, a.g.e., s. 140.

1168. Watt, Montgomery, *Hz. Muhammed Mekke'de* (çev. M. Rami Ayas-Azmi Yüksel), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1986, s. 10.

1169. Kusay'ın Mekke ve Ka'be idaresiyle ilgili dîni ve siyâsî görevleri yeniden tanzim etmesi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. İbn Habîb, Muhammed el-Bağdâdî, *el-Mümmâk fi ahbâri Kurayş* (nşr. Hurşid Ahmed Fâruk), 'Âlemu'l-kütüb, Birinci Baskı, Beyrut 1985, s. 33-34; İbru'l-Esîr, Ebu'l-Hasen Ali, *el-Kâmil fi't-târîh* (nşr. Abdullah el-Kâdî), Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, İkinci Baskı, Beyrut 1415, I, 557.

Hatta sadece diplomasi faaliyetlerini yürüten ve yabancılarla ilişkiler kuran diplomatik bir vazife ihdas edilmişti.¹¹⁷⁰

Daha önceki bölümde Mekke'nin iki uluslararası ticaret yolu üzerinde bulunduğundan söz etmiştik. Mekkeliler bu iki ticaret yolundan daha fazla önem arz eden güney-kuzey ticaret yolunda her yıl iki defa yolculuk ederlerdi; kışları Yemen'e, yazları da Suriye'ye ticârî seyahatte bulunurlardı.¹¹⁷¹ Zamanla bu yolculuklar onlara yorucu gelmeye başladı.¹¹⁷² Muhammed Hamidullah'ın ifadesine göre bunun iki nedeni olabilirdi: Araplar ya belirli bir zenginliğe ulaşmalarından dolayı ya da ileri gelenlerinin ihtiyarlaması yüzünden bu yolculuklardan uzaklaşmışlardı.¹¹⁷³ Kanaatimize göre yolculuğun zahmet ve risklerle dolu olmasının belirli maddî refaha ve sermayeye ulaşmış insanların kuzey-güney güzergâhında ticârî yolculuklar düzenlemesine engel olması daha yüksek bir ihtimaldir.

Kureyş'in güneye ve kuzeye ticarî seferler düzenlemekten uzaklaşması, güney-kuzey arasındaki ticari faaliyetleri sonlandırmadığı gibi Mekke'yi de uluslararası ticaret mallarından mahrum bırakmamıştır. İbn Habîb'in ifadesine göre bu dönemde Tebâle¹¹⁷⁴ ve Cüraş¹¹⁷⁵ sakinleri ile Yemen'in sahil kesiminde yaşayan bazı insanlar kara yolu ile ticaret mallarını Mekke'ye ulaştırmaya başladılar. Gelen mallar Muhassab'da¹¹⁷⁶ piyasaya sunulurdu. Mekke'ye ticaret malları yalnızca kara yolu üzerinden gelmiyordu. Deniz ticareti yapanların bir kısmı da ticaret mallarını Cidde limanına getiriyordu.¹¹⁷⁷ Muhammed Hamidullah'ın müfessir Nizâmuddîn el-Kummî'den naklettiğine göre Cidde limanına ticaret mallarını getirenler Habeşlilerdir. Mekkeliler ise limandan merkezler ile bu malları Mekke'ye taşırlardı.¹¹⁷⁸ Daha sonraları Habeşistanlı tacirler mallarını Mekke'ye kadar götürmeye başlamıştı.¹¹⁷⁹

Mekkelilerin güney ticaretini Habeşlilere, Yemenlilere ve diğer yerel unsurlara kaptırmaları doğal olarak halkın ekonomik açıdan sıkıntı yaşamasına yol açmıştır. Neticede Mekke halkının biriktirdiği servet yok olmuş ve şehirde açlık tehlikesi baş göstermiştir.¹¹⁸⁰ İşte tam da bu dönemde Mekke'nin siyâsî, dînî ve sosyal yaşamına son derece önemli katkılar sağlayan Hz. Peygamber'in (s.a.v.) büyük atası Kusay'dan sonra büyük dedesi Hâşim de Uzakdoğu ile Şam ve Mısır arasında devam eden ticarete girmeye karar vermekle Mekkeliler için ekonomik bakımdan

1170. Hamidullah, Muhammed, "el-İlâf Veya İslam'dan Önce Mekke'nin İktisâdî-Diplomatik Münasebetleri" (Çev. İsmail Cerrahoğlu), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Ankara 1961, IX/6, s. 215.

1171. bk. Kureyş 106/1-4.

1172. İbn Habîb, el-Münammak, s. 219; Hamidullah, a.g.m., s. 217.

1173. Hamidullah, a.g.m., s. 217.

1174. Tebâle (تَبَالَة): Yemen yolu üzerinde Tihâme bölgesinin önemli bir şehridir. Mekke'ye yaklaşık sekiz gün, Tâif'e ise altı gün uzaklıktadır. Bu şehir verimliliği ile atasözlerine konu olmuştur. bk. el-Hamevî, Ebû Abdullah Şihâbuddîn Yakut, *Mu'cemu'l-büldân* (nşr. Ferid Abdulaziz el-Cümdî), I-VII, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut ts., II, 357.

1175. Cüraş (جُرَاش): Yemen'de Mekke istikametinde bulunan büyük bir şehrin adıdır. bk. Hamevî, a.g.e., III, 84.

1176. Muhassab (المحصب): Mina'da şeytan taşlanan yerin adıdır. Aynı zamanda Mina ile Mekke arasında Mina'ya daha yakın olan yere de Muhassab denir. bk. Hamevî, a.g.e., VII, 395.

1177. İbn Habîb, a.g.e., I, 219; Hamidullah, a.g.m., s. 217.

1178. Hamidullah, a.g.m., s. 218.

1179. Hamidullah, a.g.m., s. 218.

1180. bk. Hamidullah, a.g.m., s. 217.

büyük bir kazanç kapısının aralanmasına vesile olmuştu.¹¹⁸¹ Daha önce ifade edildiği gibi Mekke güney-kuzey ve doğu-batı doğrultusunda uzanan ticaret yolları üzerinde bulunuyordu. Bu vesileyle çeşitli ticaret malları bu şehre geliyordu. Yabancıların getirdiği bu ticaret mallarını Kureyşliler satın alıp şehir içi ticarete ve Mekke'nin çevresinde bulunan diğer Arap kabilelerle yaptıkları alış-verişte değerlendiriyorlardı. Bu durum Hâşim'in uluslararası ticarete teşebbüs ettiği döneme kadar devam etti. Onun bu teşebbüsü Mekke ticaretinin dışa açılmadığı, halkın yoksulluk çektiği ve kıtlığın dayanılmaz bir hal aldığı dönemde gerçekleşmişti.¹¹⁸²

Kaynakların ifade ettiğine göre Hâşim Suriye'ye ticârî bir yolculuk yapmıştı. Bu yolculuk esnasında onun misafirperverliği, cömertliği ve diğer üstün özellikleri Bizans imparatoruna kadar ulaşmıştı. Bundan dolayı imparator onu huzuruna kabul etmişti. Ticarî ve diplomatik zekası ile Hâşim bu görüşmeyi çok iyi değerlendirmiş ve imparatorun kendilerini ve ticaretlerini güvenli kılacak bir ferman almayı başarmıştı. Bu ferman ile Mekke yoluna düşen Hâşim güzergâhı üzerinde bulunan çeşitli kabileler ile anlaşmalar yapmıştı.¹¹⁸³ İbn Sa'd'da yer alan bir bilgiye göre Bizans imparatoru Hâşim'e Habeşistan Necâşisine ulaştırılmak üzere bir mektup vermiştir. Bu mektup ile imparator Necâşî'den Kureyşlilerin ülkesinde ticaret yapmasına müsaade etmesini talep etmiştir.¹¹⁸⁴

Kaynaklarda Hâşim'in imparator ile yaptığı görüşmenin ayrıntılarına dair de bilgiler yer almaktadır. Bu bilgilere göre Hâşim imparatora Hicâz mallarını kendisinin getirmesini teklif etmiş, böylece fiyatlarda bir indirim olacağını belirtmişti. İmparator da kendisine Hicâz derileri ile Yemen kumaşlarını Suriye'de satmaları için izin vermişti.¹¹⁸⁵ Bu anlaşma sayesinde Hişâm kendisine Pazar, imparator da kendisi için araçlar olmadan mal temin edecek güvenli bir muhataba sahip olmuştu.

Kaynaklarımız Hâşim'in yanı sıra kardeşlerinin de Arap yarımadasına komşu ülkelerle ticaret anlaşmaları yaptığını aktarmaktadır. İbn Sa'd'ın ifadesine göre Hâşim'in kardeşi Muttalib Habeşistan Necâşisi ile, Nevfel Irak Kısrası ile ticaret anlaşması yapmıştır.¹¹⁸⁶ Taberî ise Habeşistan Necâşisi ile Hâşim'in kardeşi Abdüşems'in, Pers İmparatoru ile de Nevfel'in ticaret anlaşması yaptığını kaydetmiştir. Taberî İbn Sa'd'ın kaydettiği anlaşma yapılan ülkeleri bir ilave ile birlikte zikretmiştir. Ona göre Hâşim'in kardeşi Muttalib ise Himyerî hükümdarıyla anlaşmalar yapmak üzere Yemen'e gitmiştir.¹¹⁸⁷ Görüldüğü üzere kaynaklarımızda Mekke halkını temsilen kimin hangi ülke ile ticaret anlaşması yaptığı konusunda-

1181. bk. Mevdûdî, a.g.e., s. 248.

1182. İbn Habîb, a.g.e., s. 42; Ya'kûbî, Tarih, I, 294; Hamidullah, a.g.m., s. 216.

1183. Ya'kûbî, İbn Vazih Ahmed İbn İshak İbn Ca'fer, *Târîhu'l-Ya'kûbî* (nşr. Abdülemir Mihmâ), Müessesetü'l-a'lâ li'l-matbûât, Birinci Baskı, Beyrut 1993, I, 294; Cevâd Ali, a.g.e., VII, 67; bk. Hamidullah, a.g.m., s. 216.

1184. İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed İbn Sa'd İbn Menî' ez-Zühri, et-Tabakâtu'l-kübrâ, Dâru Sâdir, Beyrut ts., I, 78.

1185. İbn Habîb, a.g.e., I, 42; Cevad Ali, a.g.e., VII, 67, XIII, 302; Hamidullah, a.g.m., s. 216-217; Hamidullah, Muhammed İslam Peygamberi (Çev. Mehmet Yazgın), Beyan Yayınları, İstanbul ts., s. 247.

1186. İbn Sa'd, a.g.e., I, 75.

1187. Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed İbn Cerir İbn Yezid, *Târîhu'l-ümmem ve'l-mülûk*, I-V, Dâru'l-kutubi'l-İlmiyye, Birinci Baskı, Beyrut 1407; I, 504.

ki bilgiler farklılık göstermektedir. Ancak değişmeyen bir husus var ki, o da Kureyşlilerin civardaki siyasi otoriteler ile anlaşmalar yapıp uluslararası ticarete rol sahibi olmaya başlamaları ile Hz. Peygamber'in (s.a.v.) atalarının bunda önemli rol oynamalarıdır. Hâşim ve kardeşlerinin büyük çabaları sonucu Mekke'de yaşayan Kureyşliler İslam öncesi uluslararası ticarete aktif rol oynamaya başlamış oldular. Doğal olarak da bunun sonucunda Mekke'de önemli bir sermaye birikimi olduğunu belirtmek hiç de zor değildir. Yukarıda bu ticarî girişimler anlatılırken girişimciler ile Hz. Peygamber (s.a.v.) arasındaki akrabalık bağları vurgulanmıştır. Bunun deneni Hz. Peygamber'in İslamiyet öncesi ailesinin tanınmasının, kabile sisteminin esas olduğu toplumda onların öneminin ve yerinin belirlenmesinin Kur'ân'ın ve İslam'ın daha iyi anlaşılmasına yönelik kanaatimizden kaynaklanmaktadır. Bu konunun geniş kapsamlı araştırmalara ihtiyaç duyduğu açıktır.

Mekke'de din ve ekonomi

Bildirinin giriş kısmında ifade edildiği üzere ekonomi ile din arasındaki ilişki tartışılmazdır. Tartışılan konu ise bunlardan hangisinin diğerini ne oranda etkilediğidir. İslam öncesi Mekke'de ekonomi ile din arasında güçlü bir bağ vardı. Biraz önce bahsettiğimiz o dönemki uluslararası gelişmeler ve diğer nedenlerin yanı sıra Ka'be'nin Mekke'de bulunmasından kaynaklanan dînî ayrıcalığı bu şehir sakinlerinin ticarî faaliyetlerine son derece önemli katkılar sağlamıştır. Ka'be, Kur'ân-ı Kerim'de belirtildiği üzere Hz. İbrahim ve İsmail tarafından temeller üzerine duvarlar yükseltilerek inşa edilmiştir.¹¹⁸⁸ Ka'be daha önce var olan temeller üzerine mi yükseltildi, yoksa ilk defa Hz. İbrahim tarafından mı inşa edildi? Bu konu hakkında kaynaklarda farklı rivayetler ve görüşler vardır.¹¹⁸⁹ Burada bu tür tartışmaları bir kenara bırakıp Mekke'de inşa edilen bu ma'bedin vahiy öncesi Arap toplumundaki yerine değinmek ve Hz. İbrahim'in inşasının müşriklere göre önem arz ettiğini vurgulamak gerekir.

Gerçekten de Ka'be Araplar nezdinde çok kutsal bir mekândı. Onun Araplar nezdindeki bu kutsiyeti Hz. İbrahim dönemine kadar uzanmaktadır. İnşa edildiği andan itibaren tevhid inancı içinde bir yeri bulunan Ka'be, Hz. İbrahim'in öğretilerinden sapma sonucu zaman içerisinde tevhide aykırı inanç ve ritüellerin merkezinde yer almıştır. Hz. İbrahim, oğlu Hz. İsmail ve onların ardından gelen salih muvahhidlere göre tevhid inancına gölge düşürmeyecek tarzda önem ve kutsiyet taşıyan Ka'be, peygamberlerin tebliğ ettiği ilahi mesajdan sapma sonucu şirk merkezli önem ve kutsiyete sahip olmuştur. Ka'be'ye verilen önem ve atfedilen kutsiyetin dayandığı temel dînî prensipler değişse de onun kutsiyet ve önemi İslam'ın tebliğ edilmeye başladığı VII. yüzyıla kadar devam etmiştir.

Daha önce bahsedilen bulunduğu coğrafî konum yüzünden Ka'be'nin sel vb. doğal afetler nedeniyle zaman zaman yeniden inşası veya onarılması gerekiyor-

1188. el-Bakara 2/127.

1189. bk. Neseî, Abdullah İbn Ahmed, *Medâriku't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl* (nşr. Mervân Muhammed eş-Şa'âr), I-IV, Dâru'n-nefâis, Birinci Baskı, Beyrut 1996, I, 275; İbn Âşûr, *Muhammed Tâhîr, Tefsîru't-tahrîr ve't-tenvîr*, I-XXX, Dâru Suhlûn, Tunus, ts. , IV, 13-14.

du. İslam'ın zuhurundan kısa bir süre önce de Ka'be yaşanan sel felaketi yüzünden büyük hasar görmüştü. Bu nedenle müşrikler onu yıkıp yeniden yapmaya karar vermişlerdi. Mekkeliler Ka'be'nin kutsallığına aykırı gördüklerinden yeniden inşaat için gasp edilmiş para, faiz veya zinadan elde edilen gelirleri kabul etmiyorlardı.¹¹⁹⁰ Bu durum Arapların Ka'be'ye ne kadar önem verdiklerini göstermektedir. Ayrıca Ka'be'nin yeniden inşasından sonra Hacer-i Eseved'i yerine koyma konusunda müşrik Arapların anlayamamaları, her kabilenin bu taşı yerine koyarak kendi kabilesine bir prestij kazandırma düşüncesinden ileri geliyordu.

Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Kureyş kabilesinin Ka'be'yi inşa ederken Hz. İbrahim'in temelleri üzerine inşa etmemesini ifade buyurması üzerine Hz. Âişe kendisine Ka'be'yi esas temelleri üzerine yeniden inşa etmesini teklif etmişti. Hz. Peygamber (s.a.v.) eşinin kavminin, dolayısıyla Kureyş'in inkârdan kurtulmasının yeni olduğunu ifade ederek onun bu önerisini yerine getiremeyeceğini ifade etmiştir.¹¹⁹¹ Hz. Peygamber'in (s.a.v.) bu çekincesi İslam öncesinde Ka'be'nin Araplar nezdinde son derece önemli olduğunu göstermektedir. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.v.) Ka'be'yi yeniden inşa etmesi durumunda bazı insanların bu olayı bahane ederek İslam toplumu içinde karışıklığa ve huzursuzluğa neden olacak bir takım sözler sarfedip davranışlar sergilemesinden çekinmiştir. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.v.) cahiliye döneminde insanların Ka'be'ye verdiği önemi çok iyi biliyordu.

İslam öncesi Mekke toplumunda Ka'be'nin bu denli önemli olması hac ibadetinden ileri gelmektedir. Hz. İbrahim ile birlikte başlayan hac ibadeti İslamiyet öncesinde bazı temel özelliklerini korumakla birlikte tevhid ekseninden uzaklaşmıştı. Yarımadanın değişik bölgelerinde yaşayan insanların hac ibadetini ifa etmek için buraya gelmesi şehirde kültürel, ticarî ve dînî canlılığa neden oluyordu. Ka'be'nin bakımın yapılması, hacıların ağırlanması ile ilgili bir takım vazifelerin üstlenilmesi Kureyş kabilesine yarımadanın diğer bölgelerinde yaşayan kabileler nezdinde bir prestij kazandırmıştı. Bu prestij sayesinde baskınların, yol kesmelerin, kervan soygunlarının çok sık yaşandığı dönemde Kureyş kervanları güvenle ticaret yapma imkânı bulmuştu. Mekkeliler için Ka'be'nin dînî öneminin yanı sıra ticarî önemi de böylece ortaya çıkmış oldu. Kur'ân'da hac mevsimi ile ilgili ayetlerde ticaretten de söz edilmesi, ekonomi ile din arasındaki ilişkiyi göstermesi bakımından önemlidir.¹¹⁹² *"Hac mevsiminde ticaret yaparak, Rabbinizden size gelecek kâr ve yarar talep etmenizde size bir vebal yoktur."*¹¹⁹³ ayeti hac döneminde Müslümanlara ticaret yapma izni verdiği kadar cahiliye döneminde insanların ticaret yaptığını ve Müslümanların bu yüzden o dönemde ticaret yapmaktan uzak durduklarını göstermektedir. Nitekim Buhârî'nin İbn Abbâs'tan bu ayetin nüzûl sebebi olarak naklettiği şu rivayet de bunu desteklemektedir: *"Ukâz, Mecenne ve Zü'l-mecâz cahiliyye döneminde kurulan fuarlardı. Müslümanlar hac mevsiminde (bu yerlerde) ticaret yapmayı günah sayıp (bundan sakındılar). Bunun üzerine şu âyet indi:*

1190. Yiğit, İsmail-Küçük, Raşit, Hz. Muhammed, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2006, s. 75.

1191. Buhârî, "Hacc", 42, "Enbiyâ" 10, "Tefsir", 2/10; Müslim, "Hacc", 404, Nesâî, "Menâsiku'l-hacc", 125; Muvatta', "Hacc" 33, Ahmed İbn Hanbel, VI, 114, 177, 248; Beyhakî, "es-Sünenü'l-kübrâ", V, 144.

1192. el-Bakara 2/198; el-Mâide 5/2.

1193. el-Bakara 2/198.

"Hac mevsiminde ticaret yaparak, Rabbinizden size gelecek kâr ve yarar talep etmeniz size bir vebal yoktur."¹¹⁹⁴ Mâide Suresi'nin baş kısmında yer alan وَلَا آمِينَ النَّيْتِ الْحَرَامِ ayetinde geçen فَضْلًا kelimesini sevap ve lütuf gibi manevi bir karşılık¹¹⁹⁵ olarak yorumlayan müfessirler olduğu gibi kâr gibi ekonomik bir değer olarak yorumlayan müfessirler de vardır.¹¹⁹⁶ Kaynaklara müracaat edildiği zaman Şevkânî'nin de ifade ettiği gibi müfessirlerin çoğunun bu kelimeyi kâr olarak yorumladığı görülmektedir. Hac ibadetinin İslamiyet öncesi durumu, haram aylar ve fuarlar dikkate alınınca bu kelimenin ekonomik kazanımları ifade ettiği görüşü ağırlık kazanmaktadır.

Mekkelilerin dînî nedenlerden dolayı ticarî avantaj sağlamasının en önemli delillerinden biri de bu durumun İslamiyet'in doğuşundan kısa bir süre önce güneydeki siyasi otoritenin dikkatini çekmesidir. Ka'be'nin Araplar üzerindeki etkisini iyi analiz eden ve bunun Kureyşlilere sağladığı ekonomik yararı çok iyi idrak eden Ebrehe'nin San'â'da büyük bir kilise yaptırması ve bu sayede bu şehri dînî, ekonomik ve siyâsî merkez haline getirmeye çalışması da İslam öncesi Mekte toplumunda din ve ekonomi arasındaki güçlü ilişkiyi göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Ebrehe'nin bu girişimi Mekke ile güneyin arasını açmış ve müşrik Arapların kiliseyi küçük düşürücü eylem yapmasına neden olmuştur. Taraflar arasında derinleşen ihtilaf Fil Olayı ile son bulmuştu. Ebrehe'nin donanımlı ordusunun başarılı olamaması Ka'be'nin ve dolayısıyla Kureyş'in yarımadanın diğer bölgelerinde yaşayan Araplar nezdinde itibarını artırmıştı.¹¹⁹⁷

Ekonominin ilerlemesi ve ticarî faaliyetlerin artmasının en önemli nedenlerinden biri girişimcilerin ve tüccarların güven duymasıdır. Önemli bir kesimde baskınların, kan dökmenin, talan ve yol kesmenin sıradan kabul edildiği nüzûl öncesi Arap yarımadasında sadece Kureyş'in itibarlı ve güven içinde hareket etmesi elbette yetmezdi. Ekonomik ve ticarî faaliyetler ile daha başka birçok maddî

1194. Buhârî, "Tefsir", 2/34.

1195. Zemahşerî, Ebû Kasım Mahmud İbn Ömer (ö. 538/1144), *el-Keşşâf an hakâkik şavâmidî't-tenzîl ve uyûnî'l-aqâvîl fi vucûhi't-te'vîl* (nşr. Muhammed Abdusselâm Şâhîlî), I-IV, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Birinci Baskı, Beyrut 1995, I, 590; Nesefî, Medâriku't-tenzîl, I, 424; Karaman, Hayrettin, Çağrı, Mustafa, Dönmez, İbrahim Kâfi, Gümüş, Sadrettin, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, I-V, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara 2006, II, 202.

1196. Mukâtil, Ebu'l-Hasen Mukatil İbn Süleyman el-Ezdî, Tefsir (nşr. Ahmed Ferîd), I-III, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Birinci Baskı, Beyrût 2003, I, 277; Beğavî, Ebû Muhammed el-Huseyn İbn Mes'ud el-Ferrâ, *Meâlîmu't-tenzîl* (nşr. Muhammed Abdullah en-Nemr ve diğerleri), I-VIII, Riyad 1993, I, 632; İbn Cüzeyy, Muhammed Ahmed el-Kelbî, *et-Teshîl li ulûmi't-tenzîl* (nşr. Rıza Ferac el-Hemâmî), I-IV, el-Mektebetü'l-'asriyye, Beyrut 2005, I, 363; Şevkânî, Ebû Abdullah Muhammed İbn Ali, *Fethu'l-Kadîr el-câmi' beyne fenneyi'r-rivâye ve'd-dirâye* (Abdurrahman Umeyra), I-V, Dâru'l-vefâ, İkinci Baskı, Beyrut 1998, II, 9; Kâsimî, Muhammed Cemaluddin, *Mahâsinu't-Te'vîl* (nşr. Muhammed Fuad Abdalbaki), I-XVII, Dâru ihyâi'l-kütübî'l-'Arbiyye, ys. ty., IV, 11; Reşid Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, I-XII, el-Heyetu'l-Mısıriyyeti'l-âmme li'l-kitâb, yy. 1983, VI, 104.

1197. bk. İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâluddin Abdulmelik, *es-Sîratu'n-nebeviyye* (nşr. Mustafa Saka, İbrahim Abyari, Abdullhâfiz Şelebî), I-IV, Dâru'l-hayr, Beyrut 1995, I, 36-48; Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed İbn Cerîr (ö. 310/922), *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, I-XXX, Dâru'l-fikr, Beyrut 1988, XXX, 300-304; İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail (ö. 774/1373), *Tefsîru'l-Kur'ân'î'l-Azîm* (nşr. Sâmi İbn Muhammed es-Selâme), I-VIII, Dâru tîbe, Riyad 1997, VIII, 483-486; *es-Sîratu'n-Nebeviyye* (nşr. Muhammed Mu'tasım Billâhî), I-IV, Dâru'l-kitâbî'l-arabî, Birinci Baskı, Beyrut 1997, I, 79-81. Taraflar arası ihtilafın ulaştığı boyut bakımından Mekke ile güneydeki Habeşliler arasında meydana gelen anlaşmazlığın tahlili için bk. Aldemir, Halil, *Kur'ân-ı Kerim'e Göre İhtilâf*, Kitâbî Yayınları, İstanbul 2010, s. 245-246.

yararı da barındıran hac ibadetinin güven ve huzur içinde gerçekleşebilmesi için Mekkeliler dışındaki Arapların da güven içinde olmaları gerekirdi. İşte bu noktada haram ayların ticarî faaliyetlerdeki önemi ortaya çıkmaktadır. Bilindiği üzere İslamiyet öncesinde Araplar kamerî esasa dayanarak on iki ay tespit etmişler; bu aylardan sekizini "olağan aylar/الاشهر الاعتيادية", dördünü de haram aylar/الاشهر الحرم olarak kabul etmişlerdi. Kaynaklarda haram aylarla ilgili hükümlerin hac ibadetiyle birlikte Hz. İbrahim zamanında teşrî' kılındığı, insanların bu aylarda sağlanan güven ortamı içinde hac ibadetini rahatça yaptıkları, Mekke ve çevresinde oturanların da bu vesileyle geçimlerini sağladıkları belirtilmektedir.¹¹⁹⁸ Ekonomik açıdan büyük önemi olan fuarlar haram aylarda kurulurdu. Böylece bir kısım câhiliye devri Arapların geçimlerini kervan baskınları ve yağmalarla temin ettiklerinin bilindiği dönemde haram aylar sayesinde can ve mal güvenliği sağlanmış, bu da bir yandan hac ibadetinin yerine getirilmesi için imkân oluşturmuş bir yandan da ticarî faaliyetlerin güven içinde yürütülmesine vesile olmuştur. Kureyşliler ellerinde bulunan ticaret mallarını hac için çöl ve uzak yerleşim birimlerinden Mekke'ye gelen insanlara satıyor, onlardan da bazı malzemeleri temin ediyorlardı. Fazla temin ettikleri malları da Irak ve Şâm gibi bölge dışındaki merkezlere götürerek güney-kuzey transit ticaretine ihracatlarını da ekliyorlardı.¹¹⁹⁹

İslam öncesinde Ka'be'de bulunan putların ekonomik canlılığa katkılarını göz ardı etmemek gerekir. Kur'ân'ın ifadesine göre müşrikler putları için kurban keserler, onlara çeşitli yiyecekler sunarlar ve bu sayede onlara yakınlaştıklarını düşünürlerdi. Allah'ın yanı sıra O'na ortak koştukları putlara da pay ayırıyorlardı.¹²⁰⁰ Müşriklerin kurban kesmeleri ve ürünlerinden bir kısmını putlara sunmaları hiç kuşkusuz şehirde ticarî canlılığı artıran etkenlerdendir. Ayrıca farklı yörelerden hac ve putları ziyaret için Mekke'ye gelen insanların ekonomiye sağladığı katkıları tahmin etmek hiç de güç değildir.

Ka'be'nin Mekke'de bulunması, Hz. İbrahim döneminden itibaren yarımada-
nın değişik bölgelerinden insanların hac için bu şehre gelmesi, yol güvenliğinin sağlanmasını temin eden Haram ayların büyük çoğunluk tarafından kabul edilmesi, hacılara yönelik bir takım hizmetlerin yerine getirilmesi, putlara kurban sunulması, putların ve Ka'be'nin bakımının yapılması vb. unsurlar din ile ilgili olmakla birlikte, her birinin Mekke ekonomisine inanılmaz katkıları olmuştur. Yarımada insanının Mekke'ye ve Mekkelilere değer vermelerine vesile olmuştur. Ebrehe'nin Mekke'ye yönelik askerî hareketinin başarısızlığa uğradığı fil olayı da Arap yarımadasındaki insanların Mekke'ye verdikleri önemi ve Kureyş'e gösterdikleri saygıyı artırmıştır. Bütün bunlar İslam'ın ilk muhatabı müşriklere yarımada da büyük bir nüfuz sağlamış ve elde edilmesi güç ekonomik fırsatlar sunmuştur.

1198. Algül, Hüseyin, "Haram Aylar", DİA, XVI, 105.

1199. bk. Cevad Ali, a.g.e., VIII, 160-161; Burhânuddîn Dellû, a.g.e., 143.

1200. bk. el-En'âm 6/136.

Kur'ân çağrısı ve ticaret

Kur'ân mesajı ilk muhataplara iletilirken sadece onların kullandığı harf ve sözcükler ile cümle yapıları seçilmemiş, mesajın geniş kitleler tarafından kabulüne vesile olacak bazı yerel malzemeler de tercih edilmiştir. Kur'ân çağrısında Mekke'deki ekonomik canlılığın önemli nedenleri arasında yer alan Ka'be, haram aylar, ilâf vb. unsurlar dikkate alınmış ve bütün bunlar tevhid inancını insanlara ulaştırmada bir araç olarak görülmüştür. Bu yerel malzemelerden biri insanların tevhide benimsemesi için bir gerekçe olarak sunulan ve biraz önce tarihi serüveni ile birlikte anlatılan ilâftır. Kur'ân Mekkeli müşriklerin kendilerini açlıktan ve korkudan koruyan, yaz ve kış yolculuklarında onlara imkân tanıyan Ka'be'nin Rabbine kulluğa çağırıştır. Bu çağrıda biraz önce bahsi geçen ilâf, yaz ve kış yolculuğu, Ka'be, açlıktan ve korkudan korumak tevhidin gerekçeleri olarak ön plana çıkmış ve bütün bu imkânlar Allah ile irtibatlandırılıp insanların yalnız O'na yönelmesi istenmiştir.¹²⁰¹ Mekkelilerin sahip oldukları ve kaybetmekten korktukları kazanımların esas sahibinin Allah olduğu ifade edilerek, onların bu çağrı karşısında taşıdıkları endişelerinin yersiz olduğuna işaret edilmiştir. Kanaatimize göre bu ayetler aynı zamanda biraz sonra temas edilecek olan Mekkeli müşriklerin geçim merkezli taşıdığı endişeleri de yansıtmaktadır.

Kureyş Suresi'nde Ka'be'nin Allah'a izafe edilmesi, açlıktan ve korkudan O'nun koruduğunun vurgulanması bütün bu nimetlerin ortağı olmayan tek ilahın verdiği ifade edilerek insanların bu yeni çağrıya yönelmesi istenmiştir. Kureyş Suresi dışında da Mekkelilerin sahip oldukları nimetlere ve bu nimetlerin Allah'ın bir lütfu olduğuna işaret edilerek müşriklerin tevhide çağrısı sürdürülmüştür. Nitekim şu ayetteki temsilde, güvenlik ve huzur içinde her taraftan bol bol rızık gelen bir toplumun inkâr sonrası durumu anlatılarak Mekkelilere mesaj verilmiştir: *“وَضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا قَرْيَةً كَانَتْ آمِنَةً مُطْمَئِنَّةً يَأْتِيهَا رِزْقُهَا رَغَدًا مِنْ كُلِّ مَكَانٍ فَكَفَرَتْ بِأَنْعُمِ اللَّهِ فَأَذَاقَهَا اللَّهُ لِبَاسَ الْجُوعِ وَالْخَوْفِ بِمَا كَانُوا يَصْنَعُونَ / Allah şöyle bir temsil getirir: Bir şehir halkı vardı: Güvenlik ve huzur içinde idi, rızıkları her yandan bol bol, rahatça geliyordu. Derken Allah'ın nimetlerine nankörlük ettiler, Allah da halkının işlediği suçlar sebebiyle o şehre açlığı ve korkuyu tattırdı, açlık ve korku elbise gibi kaplayıverdi bütün vücudlarını.”*¹²⁰²

Müşrik Mekke toplumu tevhide çağrılırken Mekke'nin kutsal mekân oluşu da bir vesile olarak değerlendirilmiştir. Söz gelimi şu ayette Hz. Peygamber (s.a.v.) ilk muhatapların içinde yaşadığı şehrin Rabbine kulluk etmenin kendisine emredildiğini insanlara duyurması emredilmiştir: *“إِنَّمَا أَمِرتُ أَنْ أَعْبُدَ رَبَّ هَذِهِ الْبَلَدِ الَّذِي حَرَّمَهَا” / De ki: Bana bu beldeyi muhterem ve mukaddes kılan ve her şey Kendisine ait olan Allah'a bir olarak kulluk etmem emredildi.”*¹²⁰³

Kureyşli müşriklerin dînî nedenlerden dolayı Arap yarımadasında ayrıcalıklı bir konuma geldikleri daha önce ifade edilmişti. Bu ayrıcalıklı konum onlara güven içinde yaşamayı ve seyahat etmeyi sağlamıştı. Allah Teâlâ bunu anımsatarak

1201. bk. el-Kureyş 106/1-4.

1202. en-Nahl 16/112.

1203. en-Neml 27/92.

Mekkelileri tevhid inancına çağırmıştır. Nitekim şu ayet bunu göstermektedir: "أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّا جَعَلْنَا حَرَمًا آمِنًا وَيَتَخَطَّفُ النَّاسُ مِنْ حَوْلِهِمْ أَفَبِالْبَاطِلِ يُؤْمِنُونَ وَيَنْعِمَ اللَّهُ بِكَفْرُونَ" / *Görmüyorlar mı ki etraflarında bulunan insanlara saldırılırken, can güvenlikleri yokken, Biz Mekke'yi güvenli, emin bir belde yaptık. Hâla mı batıla inanıp Allah'ın nimetlerini inkâr edecekler?*"¹²⁰⁴

Kur'ân bir yandan müşriklerin sahip oldukları nimetler ile Allah'ın irtibatını kurarak insanları tevhide davet ederken bir yandan da tevhid inancının o toplumda yer edip yerleşmesi için insanların alışık olduğu kavramları kullanmıştır. Hz. Muhammed'in insanlara ilettiği bu son ilâhî çağrıda teraziden, satın almadan, ticaretten, kârdan, faizden, rehinden, ticari işlemlere şahitlikten söz edilmesi ilk muhatapların bunlara yabancı olmadığının en büyük delilidir.¹²⁰⁵

Kur'ân'da müşrikler tevhide çağrılırken coğrafî, siyâsî ve dînî bakımdan sahip oldukları avantajlı durumlar ile günlük yaşantılarında eksik olmayan ticaret sözcükleri ayetlerde dikkate alınıp son ilâhî mesaj lehine kullanılırken, Hz. Peygamber (s.a.v.) de müşrikleri İslam'a davet ederken Mekke ve çevresinde kurulan ve büyük ticarî canlılığa vesile olan fuarlar ile hac ibadetini değerlendirme yolunu tutmuştur. Hz. Muhammed (s.a.v.) Hira'da aldığı vahiyden sonra insanlara hakkı anlatırken sadece Kureyşlilerle yetinmemiş gerek ticarî gayelerle gerekse dînî gayelerle Mekke'ye gelen yabancı kabilelere İslam'ı tebliğ etmeye yönelmişti. Hz. Peygamber'in Kur'ân ayetlerini insanlara ulaştırmada fuarları bir fırsat olarak görmesi İslam'ın ilk yıllarında gerçekleşmiştir. Bazı kaynaklarda dördüncü olarak İslam'ı benimseyen Amr İbn Anbese'nin Ukaz fuarında Müslüman olduğuna dair bilgiler mevcuttur.¹²⁰⁶ Bununla birlikte kaynaklarda Hz. Muhammed'in peygamberliğin dördüncü yılında fuarlarda insanları tevhide çağırdığı da nakledilmektedir.¹²⁰⁷ Bu iki farklı bilgi alanın uzmanları tarafından birbiri ile uzlaştırılabilir ya da biri diğerine tercih edilebilir. Netice ne olursa olsun Hz. Peygamber'in (s.a.v.) vahyin ilk yıllarından itibaren fuarları tebliğ için bir fırsat gördüğü gerçeği değişmez. Nitekim kaynaklarımızda onun fuarlardaki tebliğ faaliyeti ve müşriklerin, özellikle de Ebû Cehil'in bu faaliyeti baltalamak için çabaları konusunda geniş bilgiler mevcuttur.¹²⁰⁸ Esasında onun peygamberlikten önceki yaşantısı peygamberlik sonrası yaşantısına ilâhî iradenin gözetiminde bir hazırlık safhasıdır. Peygamberlikten önce yaptığı ticarî yolculuklar, yarımadanın değişik bölgelerinde yaşayan insanları, onların kültürlerini, değerlerini, dillerini ve dinlerini tanıma fırsatını doğurmuştu. Bu da tebliğ konusunda Hz. Peygamber'in (s.a.v.) izleyeceği adımları belirlemede önemli rol oynamıştır. Vahiy öncesinde fuarlarda bu-

1204. el-Ankebût 29/67.

1205. bk. el-Bakara 2/16, 275, 276, el-A'râf 7/8, 9; el-Mü'minûn 23/102, 103; el-Kâri'a 101/6, 8.

1206. Tayâlisî, Müsned, II, 469; Dârakutnî, Sünen, I, 106; İbn Huzeyme, es-Sahîh, I, 128; Taberî, Târih, I, 540; el-Mâverdi, Ebu'l-Hasen Ali İbn Muhammed İbn Habîb, *A'lâmu'n-nübüvve* (nşr. Muhammed el-Mu'tesim billâh el-Bağdâdî), Dâru'l-kitâbi'l-'Arabî, Beyrut 1987, s. 275; el-İsbehânî, Ebu Nuaym Ahmed İbn Abdillâh İbn Ahmed İbn İshak, *Ma'rifetü's-sahâbe* (nşr. Âdil İbn Yûsuf el-Azzâzî), Dâru'l-vatan, Birinci Baskı, Riyad 1998, IV, 1982.

1207. es-Sâlihî, Muhammed İbn Yûsuf eş-Şâmî, *Sübüllü'l-hüddâ ve'r-raşâd fi sîrati hayri'l-'ibâd*, ts. yy., II, 451; İbn Habîb, el-Edîb el-Hasen İbn Umer, *el-Muktefâ min sîrati'l-Mustafâ* (nşr. Muhammed Hüseyin ez-Zehbî), Dâru'l-Hadîs, Kâhire 1996, s. 12.

1208. Örnek olarak bk. İbn Hanbel, III, 492; İbn Hişâm, a.g.e., I, 422.

lunması, ona fuarların insanlar üzerinde etkisini tespit imkânı vermiştir. Çünkü o Câhiliye döneminin meşhur hatibi Kuss İbn Sâide'nin¹²⁰⁹ konuşmaları ile meşhur muallaka şairi Amr İbn Külsûm'ün¹²¹⁰ şiirlerini fuarların birinde dinlemiştir. Onun bu tecrübesi hac ve ticaret için Mekke'ye gelen insanlara fuarların yapıldığı yerlerde İslam'ı tebliğ etme düşüncesini vermiş olabilir.

Kur'ân çağrısı ve ekonomi arasındaki ilişki konusunda sonuç olarak vahyin Mekkelilerin güven içinde ticaret yapmalarını Allah'ın bir lütfu olarak görmüş ve onları bu lütfun sahibine kulluğa davet etmiştir. Bu davette ticaretle ilgili sözcükler tercih edilerek vahyin insanlar tarafından anlaşılması kolaylaştırılmıştır. Hz. Peygamber (s.a.v.) de peygamberlik öncesi Mekke ticaretinde aktif olarak yer almak suretiyle yarımada ve yarımada toplumu hakkında geniş malumat elde etme fırsatını bulmuş, peygamberlik sonrasında ise tecrübelerinden yararlanarak ticarî ya da dînî nedenlerle Mekke'ye gelen insanlara Allah'tan aldığı vahyi tebliğ etmiştir. Bütün bunlardan da anlaşılmaktadır ki, İslam dini Mekke ekonomisini tebliğde bir araç olarak görmüştür.

Ekonomik kaygıların mekkelilerin vahiy karşısındaki tutumlarına etkisi

Hz. Muhammed'den (s.a.v.) önce Mekke tevhid inancına yabancı değildi. Ümeyye İbn Ebi's-Salt gibi hanifler olarak isimlendirilen az sayıda insanın tevhid merkezli bir yaşam sürdüğü bilinmektedir. Ancak onların tevhidi kabullenip buna göre hayatlarını şekillendirmeleri Hz. Muhammed'in (s.a.v.) çağrısı kadar dikkat çekmemiş; insanların teveccühünü kazanmamış ve müşriklerin tepkisi ile karşılaşmamıştır. Hz. Muhammed'in (s.a.v.) çağrısının alay, inkâr, şiddet, işkence, boykot vb. tepkilere maruz kalmasının iki temel nedeni olabilir; ilki Hz. Muhammed'in (s.a.v.) çağrısının toplumda talep ettiği hâkim zümrelerin çıkarları ile yıllardır devam eden inanç ve gelenekleri tehdit eden köklü değişim, ikincisi ise bu çağrının hızla yayılmasıdır.

İnsanlar kazanımlarını özellikle de ekonomi alanında elde ettiklerini tehdit eden inanç, düşünce ve akımlara karşı mücadele etmekte tereddüt etmezler. Kur'ân vahyinin geldiği Mekke toplumunun da bir kurulu düzeni ve bu kurulu düzeni sürdürdükleri bir coğrafyaları vardı. Yıllara yayılan bir zaman dilimi içinde oluşan Mekke sistemi işlerken, Hz. Muhammed (s.a.v) vahiy ile ortaya çıkmış ve insanları yeni bir dine çağırmaya başlamıştı. Toplumun bu duruma farklı şekillerde tepki göstermesi yadırganamayacak bir gelişmedir. İnsanların bir kısmı, özellikle de köle ve yoksul kesim onun davetinin hak olduğuna inanarak onunla birlikte hareket ederken diğer bir kısmı, özellikle de varlıklı ve nüfûz sahibi kesim ise onun peygamberliğini inkâr ederek yeni filizlenen davetini boğmak için türlü yollara başvurmuştu. İnkâr edenler arasında Hz. Peygamber'in (s.a.v.) da-

1209. İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah İbn Müslim, *el-Ma'ârif*, Dâru'l-meârif, yy., ts., s. 61; es-Safedî, Salâhuddîn Halîl, *el-Vâfi bi'l-vefeyât* (nşr. Ahmed Arnâvût, *Turkî Mustafa*), Dâru İhyâi't-turâs, Beyrut 2000, XXIV, 180.

1210. Cevâd Ali, a.g.e., XVII, 247.

vasının hak olduğunu bilen ama dînî, siyâsî, ekonomik ve toplumsal statülerini yitirmekten korktukları için hakka tâbi olmayan kimseler vardı. Nitekim onların bu tavırları, âyet-i kerîmede kendi dillerinden şu şekilde ifade edilmiştir: وَقَالُوا إِنَّ نَسِيبَ الْهَدَىٰ مَعَكَ نُنْخِطُفُ مِنْ أَرْضِنَا «Doğru söylüyorsun, ama biz sana tâbi olup o doğru yolu tutarsak, yerimizden yurduumuzdan olur, burada barınamayız.»¹²¹¹ Mevdûdî Kureyşlilerin, İslâmîyet'i kabul etmeyip bu yeni dine şiddetle muhalefet etmelerinin en büyük nedeninin, ekonomik ve sosyal çıkarlarının tehdit edildiği düşüncesi olduğunu belirtmiştir.¹²¹² Seyyid Kutub ise âyetin anlamını nüzûl ortamının dışına taşıyarak birçok insanın, din düşmanlarının tuzaklarından, saldırılarından ve ekonomik baskılarından korktuğu için Allah'ın dinine tâbi olmaktan çekindiğini ve O'nun hidâyetine tâbi olmaktan korktuğunu ifade etmiştir.¹²¹³ Böylelikle Seyyid Kutub âyetin manasını biraz daha genelleştirmiştir. Bu konuda son olarak şunları söylemek mümkündür: Müşriklerin hak karşısında yaptıkları bu itiraf, daha genël ve bütün çağlara hitap eden anlamıyla, herhangi bir zaman diliminde, hangi kültür ve dînî ortamda olursa olsun, yeni bir çağrının hak olduğunu fark etmiş olmakla birlikte, kendileriyle mensup oldukları çevrenin arasını açacağından ve onları toplum içinde dayanaksız bırakacağından çekindikleri için hakkı açıkça tanımaya yanaşmayan insanların durumunu anlatmaktadır.¹²¹⁴ Bu tür insanlar kendi konumlarını korumak uğruna hakka muhalefetten ve hakka bağlı olanlarla çatışmaktan geri durmazlar. Hatta nüzûl ortamının bir bölümüne hâkim olan bu toplumsal atmosferden hareketle her hangi bir dönemde şöyle ya da böyle bir statü kazanmış insanların mevcut konumlarını tehdit eden insanlarla çatışabileceklerini söylemek mümkündür.

Ekonomik kaygıların kişilerin görüşlerini, inançlarını ve siyâsî tutumlarını belirlemede etkili olması yalnız nüzûl süreci ile sınırlı değildir. Kur'ân perspektifinden vahiy tarihine bakıldığı zaman geçmişte de buna güzel bir örnek bulmak mümkündür. Kitab-ı Mukaddes ve Talmud'da adı Korah olarak geçen Kârûn, Çıkış bölümündeki bilgiye göre Hz. Musa'nın öz yeğenidir.¹²¹⁵ Tefsir kaynaklarında

1211. el-Kasas 28/57. Âyetin nüzûl sebebi hakkında olayın kahramanları bakımından birbirine muhalif, içeriği konusunda ise aynı anlamı ifade eden çeşitli rivâyetler nakledilmiştir. Bu husustaki bütün rivâyetler bizim yukarıda tercih ettiğimiz anlamı desteklemektedir. (bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XX, 94; Vâhidî, Ebu'l-Hasan Ali İbn Ahmed, *Esbâbu'n-nüzûl*, Dâru İbn Kesir, İkinci Baskı, Beyrut 1993, s. 283; İbn Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman, *Zâdu'l-mesîr fi ilmi't-tefsîr*, I-IX, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut 1988, VI, 232; Suyûtî, Celâluddîn, *Lübâbu'n-nükûl*, Dâru'l-hicre, Birinci Baskı, Beyrut, 1990, s. 280-281; Çetiner, Bedreddin, *Fâtihadan Nâs'a Esbâb-ı Nüzûl*, I-II, Çağrı Yayınları, Birinci Baskı, İstanbul 2002, II, 683.) Ayrıca âyetin çoğul sığasında olması, bu sözün bir kişi değil de bir grup tarafından dile getirildiğini göstermekte ve müşriklerden bir kesimin yeni davet karşısındaki tutumunu yansıtmaktadır. bk. Derveze, Muhammed İzzet, *et-Tefsîru'l-hadîs*, I-X, Dâru'l-ğarbi'l-İslâmî, İkinci Baskı, Kahire 2000, III, 330.

Âyet-i kerîmede geçen نَسِيبٌ kelimesi, bir şeyin hızlıca çekilmesi anlamına gelen الخطف kökünden türetilmiştir olup "mübâlağa" ifade etmektedir. bk. İbn Âşûr, *a.g.e.*, XX, 148.

1212. Mevdûdî, *a.g.e.*, III, 2153. Benzer bir yorum da İzzet Derveze tarafından yapılmıştır. bk. Derveze, *Kur'ân-ı Kerîm'e Göre Hz. Peygamber'in Hayatı* (trc. Mehmet Yolcu), I-III, Ekin Yayınları, Üçüncü Baskı, İstanbul 1998, II, 106-107.

1213. Seyyid Kutub, *fi zilâli'l-Kur'ân*, Dâru's-ş-şurûk, Yirmi İkinci Baskı, Beyrut 1994, V, 2704.

1214. Muhammed Esed *Kur'ân Mesajı Meal-Tefsîr* (trc. Cahit Koytak, Ahmet Ertürk), I-III, İkinci Baskı, İşaret Yayınları, İstanbul 1997, II, 794.

1215. Çıkış, 6/18-21. bk. Mevdûdî, *a.g.e.*, IV, 210.

ise onun Hz. Musa'nın kuzeni olduğu ifade edilir.¹²¹⁶ Kur'an'da israiloğullarından olduğu beyan edilen¹²¹⁷ Kârûn Hz. Musa ile akrabalık bağı bulunmasına rağmen onunla mücadelede siyasal erki temsil eden Firavun, silahlı gücü temsil eden ordu ve bürokratik gücü temsil eden Hâmân ile birlikte sermaye kesiminin temsilcisi olarak ismen zikredilecek kadar ileri gitmiştir. Tefsir kaynaklarında onun Tevrat'ı en iyi okuyan olduğu ifade edilir.¹²¹⁸ Bu bilgiyi destekleyecek bir ayete ya da sahih bir hadise sahip değiliz. Ancak ayeti kerimede konumuz açısından iki husus dikkati çekmektedir; ilki Kârûn'un Hz. Musa'nın kavminden olması, ikincisi ise onlara karşı azgınlaşmasıdır. Tefsirlerde nasıl azgınlaştığına dair birbirinden farklı bilgiler mevcutken neden azgınlaştığına dair bir bilgiye rastlayamadık. Kanaatimize göre sahip olduğu muazzam servet, onun hangi safta yer alması gerektiğini belirlemede etkili olmuştur.

Mekke ekonomisinin vahye karşı muhalefet geliştiren müşriklerin davranışları üzerinde yegâne belirleyici unsur olduğunu söylemek mümkün değildir. Bu konuda "Resûlullah Muhammed'in mesajının, bütün kavmî çıkarları tersyüz edeceğinden korkanlar, aslında büyük sermayedarlar, faizciler ve Mekke kapitalistleriydi. Bu tipler, uluslararası ticaret ve faizcilik yüzünden zamanlarının Kârûnları haline gelmişlerdi. Bunlar asıl hakikatin azamî derecede servet kazanıp biriktirmek olduğuna inanan kimselerdi. Bu hedefi geçersiz kılan herhangi bir şey hiçbir surette kabul edilemeyecek bir yalandı."¹²¹⁹ diyen Mevdûdî'ye hak vermekle birlikte tamamen katılmak mümkün görünmemektedir. Çünkü hiç kuşkusuz müşriklerin davranışlarında din, taklit, asabiyet ve cehalet¹²²⁰ gibi başka nedenler de etkili olmuştur. Kureyş'in muhalefetinin altında halkın İslam'a girmesi ile birlikte müşrik Arapların Ka'be ve Mekkelilere bakışının değişeceğini, bununla siyasetle birlikte ekonomik açıdan güç sahiplerine zarar vereceğini bir neden olarak görmemek de isabetli değildir. Hatta Kureyş'in önde gelenlerini Kur'an ahlaki ile kendi hayatları olan ticaret faaliyetleri (kapitalizm) arasındaki zıtlığı fark edecek kadar ileri görüşlü olduklarına ihtimal vermek de gerekir. Çünkü Kur'an ilk inen ayetlerden itibaren Mekkelilerin servete karşı kişisel tutumlarını eleştirmiştir.¹²²¹ Kuşkusuz Mekkelilerin Hz. Muhammed'e (s.a.v.) karşı koyuşlarında ekonomik nedenlerin daha iyi anlaşılması için, muhalefet önderlerinin Mekke ekonomisi içindeki yerini ve sergiledikleri davranışları tek tek ele alıp bir sonuca ulaşmak gerekecektir. Bu da takdir edileceği gibi bir bildirinin sınırlarını aşmaktadır.

1216. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XIX, 616; İbn Ebî Hâtim, Abdurrahman İbn Muhammed İbn İdris Râzî, *Tefsîru'l-Kur'ân'i'l-Azîm* (nşr. Esad Muhammed et-Tayyib), I-X, Mektebetü Nezar Mustafa el-Bâz, Mekke 1998, IX, 3005; Beğavî, *Me'âlimu't-tenzîl*, III, 452; Neseî, a.g.e., II, 656.

1217. el-Kasas 28/76.

1218. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XIX, 616; İbn Ebî Hâtim, *Tefsir*, IX, 3005; Beğavî, *Me'âlimu't-tenzîl*, III, 452; Neseî, a.g.e., II, 656.

1219. Mevdûdî, a.g.e., IV, 210.

1220. Taklit, cehalet ve asabiyetin insanlar arası ilişkilerde ihtilafa yol açması hakkında bk. Aldemir, Halil, *Kur'an-ı Kerim'e Göre İhtilâf*, Kitâbî Yayınları, İstanbul, 2010, s. 103, s. 110, s. 114.

1221. Watt, a.g.e., s. 143.

Sonuç

Ekonomi, buna bağlı olarak ticaret ve geçim ile din arasındaki ilişki tartışılmayacak kadar açıktır. Ekonomik kaygıların dini algılamaları ve yaşantıyı etkilediği, dini hassasiyetlerin ekonomik hayata yön vermede ve bu alandaki tercihlerde etkili olduğu her birey tarafından gözlemlenebilen gerçeklerdendir. Bu durum Kur'ân'ın ilk muhatapları olan Mekke halkı için de geçerlidir. Mekkeliler şehrin coğrafi konumu, o dönemki siyâsî koşullar, Hâşim gibi girişimciler ve sahip oldukları dini inançlar sayesinde ticarete ileri bir noktaya erişmişlerdi. Haram aylar ile çeşitli kabileler ve komşu ülkelerle yapılan anlaşmalar ticaretin güven içinde yapılmasını sağlıyordu. Mekkeliler de Ka'be ve hac ibadeti sayesinde yarımada prestij sahibi olmuşlar, baskınların, talanların, yağmaların normal sayıldığı coğrafyada güven içinde faaliyetlerini yürütme imkanı bulmuşlardı.

Kur'ân vahyi Kureyş'in sahip olduğu nimetlerin gerçek sahibinin Allah olduğunu beyan ederek insanları yalnızca O'na kulluğa çağırırken Mekkelilerin ekonomik imkânlarını tevhid davetinde bir araç olarak görmüştür. Bu konunun ele alındığı ayetler bir yandan müşriklere bu nimetin gerçek sahibini hatırlatırken bir yandan da taşıdıkları ekonomik ve siyasal kaygıların yersiz olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca Kur'ân'da yer alan ticaret ile ilgili kavramlar mesajın insanlara daha etkili ve kolay biçimde ulaştırılması için seçilmiştir. Sözelimi ahiret hayatında yapılan iyiliklerin ve işlenen kötülüklerin karşılığının verileceği ifade edilirken mizanın kullanılmasının ticaret ehli insanlar üzerinde etkisinin ne kadar güçlü olacağı son derece açıktır.

Vahiy açısından Mekke'nin ekonomik yapısı bu şekilde değerlendirilirken Kureyş tarafından ise farklı biçimde görülmüştür: Kureyş uluslararası konjonktür ile yerel unsurları kendi lehine çok iyi değerlendirip siyasal ve ekonomik açıdan yarımada ve çevresinde söz sahibi olmaya başlamıştı. İşte tam da bu sırada Hz. Muhammed inançlarını ve geleneklerini sarsan davetini ödünsüz biçimde duyurmaya başlamıştı.

Toplumda yerleşik olan inanç ve uygulamaları değiştirmeye çalışmak kitlelerin yanı sıra ekonomik ve siyasal güce sahip insanları da rahatsız eder. İlk Müslüman olanların toplum içindeki yapısına bakınca rahatlıkla bu durumun Mekke'de de geçerli olduğunu söylemek mümkün hale gelir. Genellikle İslam'ı ilk tercih edenler kaybedecek maddî imkanı ve statüsü olmayan Bilal gibi köle ve yoksul kesimden oluşurken, Hz. Muhammed'e muhalefet edenler ise Velid İbn Muğîre gibi sermaye ve siyasal erk sahibi kimselerdi. Uluslararası tecrübelerle sahip olan Mekkelilerin yalnızca sermaye biriktirdiklerini söylemek, onların ileriye dönük öngörü ve planlardan yoksun olduklarını söylemek hakikatle pek örtüşmez. Dolayısıyla Mekke ileri gelenleri Hz. Muhammed'in çağırısının toplumda ne tür değişiklikler talep ettiğini öngörebiliyorlardı. Bunun da onların muhalif tutumlarını etkilediğini söylemek mümkündür. Her şeye rağmen Mekkeli müşriklerin İslam'a karşı düşmanca tavır içinde olmaların salt ekonomik kaygılara bağlamamakla birlikte, bunun onlar üzerinde etkisinin büyük olduğunu ifade etmek gerekir. Kur'ân

çağrısına karşı olumsuz tavır geliştiren Mekke ileri gelenleri üzerinde şehrin ekonomik yapısının ne kadar etkili olduğunu tespit etmede ilk Müslüman olanlar ile Mekke ileri gelenlerinin biyografilerini tek tek ele alıp incelemenin büyük katkısı olacaktır.

Kur'ân'da vahiy tarihinde de ekonomik kaygıların bireylerin duruşlarını belirlemede etkili olduğuna dair bir işaret vardır. İsrailoğullarından olan Kârûn'un Hz. Musa ve davetine karşı Firavun'un yanında yer almasının arkasında da kanatimize göre muazzam servetini siyasal erkten koruma endişesi vardır.

Ekonomik kaygıların dînî tercihleri veya yaşamı etkilemesi belirli bir zamanla veya dönemle sınırlanamaz. Günümüzde de ekonomik kaygılar yüzünden dindarlarda meydana gelen yozlaşmalara bakınca bu hakikat daha iyi anlaşılacaktır. Bu da ayrı bir araştırma konusu olarak bilim adamlarının gayretlerini beklemektedir.

KAYNAKÇA

Kur'ân-ı Kerîm

Kitâb-ı Mukaddes

Abdurrezzâk, Ebû Bekr Abdürrezzâk İbn Hemmam Abdürrezzâk es-San'ani, (211/827), *el-Musannef* (nşr. Habiburrahman A'zamî), el-Meclisü'l-İlmi, Beyrut 1983.

Aldemir, Halil, *Kur'ân-ı Kerim'e Göre İhtilaf*, Kitâbî Yayınları, İstanbul, 2010.

Algül, Hüseyin, "*Haram Aylar*", DİA, XVI.

Arslantürk, Zeki-Amman M. Tayfun, *Sosyoloji*, Çamlıca Yayınları, Dördüncü Baskı, İstanbul 2001.

Beğavî, Ebû Muhammed el-Huseyn İbn Mes'ud el-Ferrâ, *Meâlimu't-tenzîl* (nşr. Muhammed Abdullah en-Nemr ve diğherleri), I-VIII, Riyad 1993.

Belâzurî, Ebu'l-Abbâs Ahmed İbn Yahyâ İbn Câbir, *Futûhu'l-büldân*, Dâru'l-kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1983.

Beyhakî, Ebu Bekr Ahmed İbn Huseyn, *Şu'abu'l-îmân*, Dâru'l-kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1410.

_____, *es-Sünenü'l-kübrâ*, Meclisu dâirati'l-ma'ârif, ts. yy.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed İbn İsmail, *Sahîhu'l-Buhârî*, I-VIII, el-Mektebetü'l-İslamiyye, İstanbul, ty.

Burhânuddîn Dellû, *Cezîratu'l-'Arab kable'l-İslâm et-Târîhu'l-iktisâdî ve'l-ictimâî ve's-sekâfî ve's-siyâsî*, Mektebetu'l-Fârâbî, İkinci Baskı, Beyrut 2004.

Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî târîhi'l-'Arab kable'l-İslâm*, I-XX, Dâru's-sâkî, Dördüncü Baskı, Beyrut 2001.

Çelebî, Ahmed, *İslam Öncesi Mekke ve Tarih Anlayışımız* (çev. Hasan Fehmi Ulus), Seriyeye Kitapları, İstanbul 1997.

Çetiner, Bedreddin, *Fâtîha'dan Nâs'a Esbâb-ı Nüzûl*, I-II, Çağrı Yayınları, Birinci Baskı, İstanbul 2002.

Dârakutnî, Ali İbn Umer Ebu'l-Hasen, *es-Sünen* (nşr. es-Seyyid Abdullah el-Yemânî), Dâru'l-ma'rife, Beyrut 1966.

Demircan, Adnan, "Son Peygamber'in Geldiği Coğrafya ve Toplum: Hicaz Bölgesi ve Cahiliye Arapları", *Cahiliye Toplumundan Günümüze Hz. Muhammed*, Fecr Yayınları 2007.

Derveze, *Kur'ân-ı Kerim'e Göre Hz. Peygamber'in Hayatı* (trc. Mehmet Yolcu), I-III, Ekin Yayınları, Üçüncü Baskı, İstanbul 1998.

_____, *et-Tefsîru'l-hadîs*, I-X, Dâru'l-ğarbi'l-İslâmî, İkinci Baskı, Kahire 2000.

Efğânî, Saîd İbn Muhammed İbn Ahmed (ö.1417) , *Esvâku'l-Arab fi'l-câhiliyye ve'l-İslâm*, ts., yy.

Eröz, Mehmet, *İktisat Sosyolojisine Başlangıç*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi

- Yayınları, İkinci Baskı, İstanbul 1977.
- Hâkim en-Nîsâbûrî**, Ebû Abdullah Muhammed İbn Abdullah (ö. 405/1015), *el-Müstedrek ala's-sahîhayn* (nşr. Mustafa Abdulkadir Ata), I-IV, Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut 1990.
- Hamevî**, Ebû Abdullah Şihâbuddin Yakut (ö. 626/1229), *Mu'cemu'l-büldân* (nşr. Ferid Abdulaziz el-Cündî), I-VII, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut ts.
- Hamidullah**, Muhammed *İslam Peygamberi* (Çev. Mehmet Yazgın), Beyan Yayınları, İstanbul ts.
- _____, "el-Îlâf Veya İslam'dan Önce Mekke'nin İktisâdî-Diplomatik Münasebetleri" (Çev. İsmail Cerrahoğlu), *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IX/6, Ankara 1961.
- Heyet**, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Çağ Yayınları, İstanbul 1989.
- Hitti**, Philip, *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi* (çev. Salih Tuğ), I-III, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1989.
- Hodgson**, M.G.S., *İslam'ın Serüveni* (Çev. Heyet), İz Yayıncılık, İstanbul 1995.
- İbn Âşûr**, Muhammed Tâhir, *Tefsîru't-tahrîr ve't-tenvîr*, I-XXX, Dâru Suhnûn, Tunis, ts..
- İbn Cevzî**, Ebu'l-Ferec Abdurrahman (ö. 597/1201), *Zâdu'l-mesîr fi ilmi't-tefsîr*, I-IX, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut 1988.
- İbn Cüzeyy**, Muhammed Ahmed el-Kelbî, *et-Teshîl li ulûmi't-tenzîl* (nşr. Rıza Ferac el-Hemâmî), I-IV, el-Mektebetü'l-'asriyye, Beyrut 2005.
- İbn Habîb**, el-Edîb el-Hasen İbn Umer, *el-Muktefâ min sîrati'l-Mustafâ* (nşr. Muhammed Hüseyin ez-Zehebî), Dâru'l-Hadîs, Kâhire 1996.
- İbn Habîb**, Muhammed el-Bağdâdî, *el-Münammak fi ahbâri Kurayş* (nşr. Hurşîd Ahmed Fâruk), 'Âlemu'l-kütüb, Birinci Baskı, Beyrut 1985.
- İbn Hanbel**, Ahmed eş-Şeybânî, *Müsnedü Ahmed İbn Hanbel*, (nşr. Bedreddin Çetiner), I-VI, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.
- İbn Hişâm**, Ebû Muhammed Cemâluddîn Abdulmelik, *es-Sîratu'n-nebeviyye* (nşr. Mustafa Saka, İbrahim Abyari, Abdulhâfiz Şelebî), I-IV, Dâru'l-hayr, Beyrut 1995.
- İbn Huzeyme**, Muhammed İbn İshâk İbn Huzeyme Ebu Bekr es-Sülemî en-Nîsâbûrî, *es-Sahîh* (nşr. Muhammed Mustafa el-A'zamî), I-IV, el-Mektebu'l-İslâmî, Beyrut 1970.
- İbn Kesîr**, Ebu'l-Fidâ İsmail (ö. 774/1373), *Tefsîru'l-Kur'ân'i'l-Azîm* (nşr. Sâmi İbn Muhammed es-Selâme), I-VIII, Dâru tîbe, Riyad 1997.
- _____, *es-Sîratu'n-Nebeviyye* (nşr. Muhammed Mu'tasım Billâh), I-IV, Dâru'l-kitâbî'l-arabî, Birinci Baskı, Beyrut 1997.
- İbn Kuteybe**, Ebû Muhammed Abdullah İbn Müslim, *el-Ma'ârif*, Dâru'l-meârif, yy., ts.
- İbn Sa'd**, Ebû Abdullah Muhammed İbn Sa'd İbn Menî' ez-Zührî, *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, Dâru Sâdır, Beyrut ts.

- İbnu'l-Esîr**, Ebu'l-Hasen Ali, *el-Kâmil fi't-târîh* (nşr. Abdullah el-Kâdî), Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, İkinci Baskı, Beyrut 1415.
- İsbehânî**, Ebu Nuaym Ahmed İbn Abdillâh İbn Ahmed İbn İshak, *Ma'rifetü's-sahâbe* (nşr. Âdil İbn Yûsuf el-Azzâzî), Dâru'l-vatan, Birinci Baskı, Riyad 1998.
- Karaman**, Hayrettin, Çağrı, Mustafa, Dönmez, İbrahim Kâfi, Gümüş, Sadrettin, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, I-V, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara 2006.
- Kâsımî**, Muhammed Cemaluddin (ö. 1332/1914), *Mahâsinu't-Te'vil* (nşr. Muhammed Bâsil), I-IX, Dâru'l-kutubî'l-İlmiyye, Birinci Baskı, Beyrut 2003.
- Lewis**, Bernard, *Ortadoğu* (çev. Mehmet Harmanlı), Yeni Binyıl Yayınları, ts, yy.
- Mâlik**, Ebû Abdillâh el-Asbahî el-Himyerî İbn Enes, *el-Muvatta* (nşr. Abdulmecid et-Turkî), Beyrut 1994.
- Mâverdî**, Ebu'l-Hasen Ali İbn Muhammed İbn Habîb, *A'lâmu'n-nübüve* (nşr. Muhammed el-Mu'tesim billâh el-Bağdâdî), Dâru'l-kitâbî'l-'Arabî, Beyrut 1987.
- Mevdûdî**, Ebu'l-A'lâ, *Tefhîmu'l-Kur'ân* (çev. Heyet), I-VII, İnsan Yayınları, İstanbul ts.
- Muhammed Esed**, *Kur'ân Mesajı Meal-Tefsir* (trc. Cahit Koytak, Ahmet Ertürk), I-III, İkinci Baskı, İşaret Yayınları, İstanbul 1997.
- Mukâtil**, Ebu'l-Hasen Mukatil İbn Süleyman el-Ezdî, *et-Tefsir* (nşr. Ahmed Ferîd), I-III, Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, Birinci Baskı, Beyrût 2003.
- Müslim**, Ebu'l-Huseyn Müslim İbn Haccâc, *Sahîhu Müslim*, (nşr. Muhammed Fuad Abdalbaki), I-V, Dâru'l-hadis, Kahire 1991.
- Nesâî**, Ebû Abdirrahman Ahmed İbn Ali (ö. 303/915), *Sünenü'n-Nesâî*, (nşr. Mektebu Tahkiki't-turâsi'l-İslâmî), I-IX, Dâru'l-Marife, Beyrut, 1992.
- _____, *es-Sünenü'l-kubrâ*, (nşr. Abdulğaffâr Süleyman, Seyyid Kesre'î Hasan), I-VII, Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, Birinci Baskı, Beyrut 1991.
- Nesefî**, Abdullah İbn Ahmed, *Medâriku't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl* (nşr. Mervân Muhammed eş-Şa'âr), I-IV, Dâru'n-nefâis, Birinci Baskı, Beyrut 1996.
- Reşid Rıza**, (ö. 1354/1935), *Tefsîru'l-Menâr*, I-XII, el-Heyetu'l-Mısriyyeti'l-âmme li'l-kitâb, yy. 1983.
- Safedî**, Salâhuddîn Halîl, *el-Vâfi bi'l-vefeyât* (nşr. Ahmed Arnâvût, Turkî Mustafa), Dâru ihyâi't-turâs, Beyrut 2000.
- Sâlihî**, Muhammed İbn Yûsûf eş-Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ ve'r-raşâd fî sîrati hayri'l-'ibâd*
- Seyyid Kutub**, *fî zilâli'l-Kur'ân*, Dâru'ş-şurûk, Yirmi İkinci Baskı, Beyrut 1994.
- Suyûtî**, Celâluddîn, *Lübâbu'n-nükûl*, Dâru'l-hicre, Birinci Baskı, Beyrut, 1990.
- Şevkânî**, Ebû Abdillâh Muhammed İbn Ali (ö. 1250/1834), *Fethu'l-Kadîr el-câmi' beyn fenneyi'r-rivâye ve'd-dirâye*, (nşr. Abdurrahman Umeyra), I-V, Dâru'l-vefâ, İkinci Baskı, Beyrut 1998.
- Taberî**, Ebu Ca'fer Muhammed İbn Cerir İbn Yezîd (ö. 310/922), *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, I-V, Dâru'l-kutubî'l-İlmiyye, Birinci Baskı, Beyrut 1407.
- _____, *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, I-XXX, Dâru'l-fikr, Beyrut 1988.

- Tayâlisî**, Süleyman İbn Dâvûd (ö. 204), *el-Müsned* (nşr. Abdulmuhsin et-Turkî), Hicr, Cize 1999.
- Torun**, İshak, *Max Weber'de İktisadi Gelişme Düşüncesi*, Okumuş Adam Yayınları, Birinci Baskı, İstanbul 2003.
- Umerî**, Ekrem Ziya, *es-Sîratu'n-nebeviyye es-sahîha muhâveletün litadbîki kavâ'idî'l-muhaddisîn fi nakdi rivâyâtî's-sîrati'n-nebeviyye*, Mektebetü'l-ubeykân, Üçüncü Baskı, Medine 1998.
- Vâhidî**, Ebu'l-Hasan Ali İbn Ahmed, *Esbâbu'n-nüzûl*, Dâru İbn Kesir, İkinci Baskı, Beyrut 1993.
- W. Heyd**, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi* (çev. Enver Ziya Karal), Türk Tarih Kurumu, İkinci Baskı, Ankara 2000.
- Watt**, Montgomery, Hz. Muhammed Mekke'de (çev. M. Rami Ayas-Azmi Yüksel), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1986.
- Ya'kûbî**, İbn Vazîh Ahmed İbn İshak İbn Ca'fer, *Târîhu'l-Ya'kûbî* (nşr. Abdülemir Mihnâ), Müessesetü'l-a'lâ li'l-matbûât, Birinci Baskı, Beyrut 1993.
- Yiğit**, İsmail-Küçük, Raşit, Hz. Muhammed, Kayhan Yayınları, İstanbul 2006.
- Zemahşerî**, Ebû Kasım Mahmud İbn Ömer (ö. 538/1144), *el-Keşşâf an hakâkik ğavâmidî't-tenzîl ve uyûni'l-aqâvîl fi vucûhi't-te'vîl* (nşr. Muhammed Abdusselâm Şâhîn), I-IV, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Birinci Baskı, Beyrut 1995.